तुमने जिलानी को दे दिया अप्लीकेशन? उसमे थोड़ा सा चिढ़कर ही पूछ लिया। हाँ वह बोला - दे दो बाई, मैं जानेवाला हूँ, उस तरफ दे दूँगा तुम्हारी प्रिंसिपल को। वह जाता रहता है उधर, मुझे मालूम है। "कैसी मूरख हो तुम?" वह करीब-करीब चिल्ला पड़ा।

क्यों क्या हो गया? वाइफ का चेहरा फीका पड़ गया। वह भला आदमी है। "नही है।" उसका चिल्लाना अब भी कम नही हुआ था। " कोई भी औचित्य का ज्ञान नही हैं तुम्हें। एक सब्जी बेचने वाला स्कूल में जाये, कैसा ---- नजारा है । "

वाइफ समझ नही पाई। दिन के रुटीन कामों में क्या नजारा और क्या नजरिया? नहा-धो कर, बिंदी लगाकर खिला-खिला उसका चेहरा मुरझाने लगा। वह बोली - " छोड़ो मैं स्कूल ही चली जाती हूँ।
रजाई फैंक कर वह बिस्तर से नीचे उतर आया।
"नही, स्कूल मत जाना"। अब क्या करना है, यह प्रश्न खड़ा हो गया। आलस भरे उसके मन पर बेचैनी आ गई। वाइफ ने फिर से चप्पलें पहन सी थी, कहाँ जाती हो?
लेकिन तब तक वह निकल चुकी थी। हताश होकर वह पलंग पर बैठ गया। सच, इसे कभी मेरा नजरिया नही समझ आयेगा। अरे, जरा सोचो, वह जिलानी स्कूल जायेगा। एक ढीला सा पायजामा पहने, जिसका नाडा शायद लटक रहा हो, कुर्ते पर जाकेट और वह उसकी ----- टोपी। पहले सब्जी मंडी जायगा फिर स्कूल - उसकी कोहनी में कपड़ों पर मिट्टी के धब्बे लगें होंगे। उसकी नजरों के सामने एक दृश्य तैरने लगा। सिर पर से सब्जी की टोकरी नीचे उतार कर जिलानी - प्रिंसिपल को पुकारेगा - मैडम, फिर टोपी के नीचे से अर्जी निकाल कर कहेगा - यह पूज्य बाई का अप्लीकेशन है - दरख्वास्त - छी: । यह कोई तरीका है लीव-अप्लीकेशन देने का। उसने अपना सर खुजलाया। दुबारा रजाई ओढ़कर, किताब लेकर बैठ गया। लेकिन शेर का नशा अब नही चढ़ सकता था। तभी वाइफ अंदर आई। चप्पलें उतारती हुई बोली - जाकर ले लिया वापस जिलानी से अपना अप्लीकेशन। बहुत अच्छा किया। क्या कहा उसने? खुश होते हुए उसना न किये को ठीक कर लिया। कुछ नही कहा। वहाँ गई तो काबरा मैड़म वहीं खड़ी थी। **सिधी** बस नही मिली तो ऑटो से जा रही थी। मैनें अर्जी जिलाने से ले ली और झट से उनके हाथ में दे दी। अब प्रेयर असेम्बली से पहले प्रिंसिपल के पास पहुँच जायगी। जिलानी के पास रहता तो दस बजें ही पहुँच पाती।
वाइफ के शब्दों में उत्साह था। अर्जी के देर से भेजने का टेन्शन सर से उतर गया था।
वह हंस पड़ा। चेहरे की शिकन और कपाल पर पड़ी सिलवटें छिटक कर मुसकान में बदल गई। वाइफ की बिंदी में वह उर्दू लिपी के नुकसे ढूंढने लगा।
फिर एक झटके में उछकर बैठते हुए उसने किताब का पन्ना खोला। वहाँ मेहंदी जैसी नक्काशी में शैर था। हर शैर को सवारा मैनें, वो मेरी जुल्फ की खता रह गई। वाह ! फिर से चिल्ला कर उसने पूछा - सुनो, उब बच्चे चार बजे तक तो स्कूल से नही लौटेंगे ना?

एक शहर मेले त्याची गोष्ट

सोळाव्या शतकाने डोळे उघडून आकोखे-पिळोखे दिसे आणी पृथ्वीकडे नजर टाकली एक मोठा - डोंगरपट्टा दिसळा. त्यावर घनदाट अरण्य. त्यातच एक मोठा झुपका हिरडयांच्या झाडांचा - शेजारी एक छोटी वस्ती. सोळाव्या शतकाने त्या वस्तीकडे रोखून पहात म्हटले - इथे कांही तरी वेगळ घडेल.

वस्तीच्या पूर्वकडे घनदार जंगल हेत बहुतांशी हिरडयाची झाड, पण इतरही चिकार जाति होत्या मोठे वृक्ष - तीन चारशे वर्ष आयुज्य असणारे - छोटी झुडप, ळता, वेळी, गवतांचे किती तरी प्रकार. प्रत्येकाचे आयुर्यान निराळे. प्रत्येकाचे ज्ञान तंतु निराळे, स्वभाव निराळा.

वस्तीच्या पच्चिमेळा शेती होती. तिथे बहुतांशी बाजरी पिकायची. कधी कधी थोडी तूर, थोडे चणे, थोडे तीळ उगवले जात. शताच्या बांधावर कुठे लिंब, कुठे बाभळी ! कुणी आंबा ळावरन असेल, कुणी चिंच, तर कुणी चक्क सागवान पण बांधावरच्या झाडांवर सगळया गांवाचा वाटा असायचा कुणाळा चरणीसाठी चिंच हवी असेल तर काळाच्या बांधावरुन घेऊन यायची कुणाळ दात घासायात बाभाकीची काडी हवी असेल तर पुढे काळीच्या शेतात जायच. भाजीयाला आणी फुलं पण शेतात पिकवत नसतात. प्रत्येकाच्या परसात कांही ना कांही ळावळेस असायच आणी कुणालही ते घ्याटन परवानगी असायची.

वस्तीचे मुख्य धन आणी हक्क म्हणजे हे जंगल. खास करुन सुतार आणी चांभार काम करणा-यांसाठी. शेतीचा नांगर बनवायचा असो अगर घटांत झोपण्याची ळाकडी खाट, जंगळातून ळाकूड आणून ही काम पुरी व्हायची. मेठेस्या गुराढोरांच चामड कमवायसाठी त्यांनी हिरडयाच्या पाण्यात वारंवार बुडवून ठेवावे ळागायचे. ते हिरडे देखील जंगळातूनच मिळायचे.

वस्तीचे चांभार हे चांभार कमी आणी कळाकार जास्त होते. त्यांनी तयार केलेळी पाय तणे विकत घेण्यासाठी दूरदूरचे व्यापारी येत. हरिया चांभाराळा तर चार कोस दूरच्या राज कडून बोलावण आल होत - राजाने त्यात्न खास सम्मान दिया होता. तेंव्हा हरियाच वय असेस पंचवीस - सत्तावीसच्या आसपास. राजाने विचारा होत - चप्पळांवर इतकी मेहनत, इतकी कळाकुसर कशी कांय करतोस ? बनवखेली पादमाण इतकी मऊ असतात, जणू कांही कुणी ऊवदार कापडाने हल्के हल्के पाय दाबावेत. कस करतोस हे ? कोण शिकवत तुळा ?

हरियाने पळभर डोळे बंद केळे तर हिरडयांचे जंगळ त्याच्या डोळयां पुढे नाचू जंगळे. त्याने उत्तर दिले - महाराज, आम्च्या जंगलात जातो. या झाडांकडूनच शिकतो चामड कस कमवायच त्याळ नर्म, मुळायम कस बनवायच. राजाने म्हटले तर मग ध्यानात ठेवा - तुमच जंगल नेहमी हिखागार रहाव.

-- X --

त्या गोष्टीळा होऊन सुद्धा वीसेळ पावसाळे गेले. आज हरिया वस्तीतल्या जुन्या आंव्याच्या खाली वसलेळ आहे. सगळायांना इथेच यायच नियंत्रण पाठवळ होत त्याने. थोड्या वेळाते ळोक जमा होतील. तो पर्यंत हरिया मनातल्या मनांतच आपले शब्द उलट - पुलट फिरवतोय् त्याळ कांय म्हणायचे आहे ते त्याळ स्वत:च नीटस कळलेलं नाही. तर मग गांननास्यांना तो कांय सांगणार ? त्याळ म्हणायत होत की गांवात आता ळोक वाढलेत. त्याना शेताच उत्पन्न पुरेना झालय् जंगलतून जी कंदमुळ, जाम, करवंद, उंबर आदि आणली जायची - ती

देखील कमी होऊ ळागली आहेत. गांवक-यांचा हे कवत नसेल अस नाही याच आंब्याखाली बसून गांवाने ही चर्चा आधी केलेळी आहे. मग हरिया आज नवीन कांय कांगणार आहे ? त्याळ स्वतःच ठाऊक नाही.

वस्तीवाले गोळा झाले तसे हरियाने उठून आधी आपल्या वडिलांना आणि मग रामधन बाबांना पायाळ हात ळावून नमस्कार केला. तिथून आपल्या जागेवर परत येईपर्यंत एवढा वेळ जमवून ठेवलेले सगळे शब्द हरवून गेले. कुण्तीही भूमिका व मांडना त्याने एकदम घोषणा करुन टाकली - मी ही वस्ती सोडून नवीन गांव वसवायळा बाहेर पडत आहे. इथल जंगल, जमीन आणी शेती कमी पडत चाळळीय आता नवीन जमीन शोधावी ळायेल बोला, माझ्या बरोबर कोण कोण येणार ?

जाण्यची तयारी पूर्ण झाली होती. नेतृत्व ओधानेच हरियाकडे आल होत. एकूण चाळीस परिवार चालले होते - त्यातले अठंरा तर चांभारांचेच होते. ते आपल्या बरोबर कांही ढोरं पण घेऊन जाणार होते. म्हणजेच आता काहींना चांभारीचे कां सोडून गुराखी धनगर आणी मेंझप्पळाचे काम शिकावे ळागणार होते. कांहीना शेती पिकवावी ळागणार होती. तेही सात शेतकरी कुटुंबही सोबत निघाली होती. पाच सुतार कुटुंब होती - बाकी इतर.

-- x --

रामी मधुकर आला - हरिया, माझ्या आईने निरोप दिलाय् - आताच तिळ जाऊन भेट.

मधुकर गांवाच्या वैदू होता. त्याचे वडील लहानपणीच वारलेल. आईनेच त्याला वाढवले होते आणि वैद्यकी शिकवली होती गांवात कुणाळ तप्प आळआ, जख्म झाली, साप - बिंचू चावला तर लोक येऊन मधुकरच्या आईला आणि आता मधुकरळा विचारत. दूरच्या वस्त्यांवरुन देखील लोक येत कधी - कधी आपल्या आजारी गुरांना पण घेऊन येत.

मधुकरच्या आईने बोलावल आहे म्हणजे नक्की कांही तरी खास बात असणार. हरिया लगेच उठून मधुकर बरोबर निघाला.

दोन- तीन पणत्यांच्या उजेडात मधुकरची आई समोर कित्येक मुळया आणी खोड पसरुन बसली होती. हरिया येताच ती म्हणाली - काय रे, जायची तयारी पूर्व होत आली अस ऐकते.

हो मधुकरची आई. तुळ आठवत का एकदा आपल्या गांवात एक नट आला होता - रामायणातल्या पायांचा अभिनय करुन पोट भरायचा. त्यानेच नव्हत का सांगितल की पच्चिमेकडच्या कळंबी गांवातळी एक बस्ती निघून त्यांनी दुसरीकडे गांव वसवल होत. आपली ही वस्ती पण अशीच येऊन वसली होती की नाही ? पण आता इथल जंगल आणी शेती अपुरी पडायळा ळगळी म्हणून मी ठरवल की दुसरी वस्ती वाढवायची.

ते ठीक आहे. म्हणून मी तुझ्यासाठी या मुळया आणि बिया बाजूळ काढल्या आहेत. दुसरी वस्ती निवडशील तेंव्हा तिथल्या जंगलात जाऊन यांची ओळख करुन घ्यावी ळागेल. नाही तर येता जाता कुणी आजारी पडल, ठोर मरु लागली तर कांय कराल?

हरियाच्या डोळया समोर पुढची वीस वर्ष झर्रकन् फिरली. मनांत एक वेगळाच विचार आला.

हे कांय बोलतोस हरिया ? मधुकर इथे एकदा पडेल ना !

नाही काळी - त्याने आपल्या साठी पाहिली आहे कुणीतरी ! काय रे मधुकर, तुझ आणि कोमल च जमलय ना? तुम्ही ढोघ याच पावसाळयानंतर वेशळी झोपडी करायची म्हणताय् ना. मग तुम्ही दोंघ तिकडे आणि काळी इकडे एकरी या झोपडीत. त्यापेक्षा येऊ दे आमच्या बरोबर ! इथली वैद्यकी तू पद्याशील आमच्या नव्या वस्तीची वैद्यकी तुझी आई पघेल.

-- X --

नव्या वस्तीसाठी निघायला अजून पंधरा दिवस होते. मधुकरची आई त्याला जंगलात घेऊन गेली. जंगलात पाण्याचे तीन ओढे होते - बहुतेक वेळी बारमाही पाणी गुडघाभर वहायचे. त्यातल्यात एका ओढया पलीकडे दोघ गेली. तिथे एक करवंदीची जाळी होती. त्याच्या पळीकडे म्हातारा वड ।

त्याला म्हातारा वडच म्हणत कारण त्याच्या इतकथा पारंब्या होत्या की मोझण अशक्यच त्याच्या ही पलीकडे कमरेइतक कढलेल एक नव्हा जातीच गवत होत. त्यावर बारीक बारीक पिवळी घम्मळ फुल डोलत होती.

मधुकर आणि आईने म्हाता-या वडाला हात जोडले आणी त्याच्या खाली निवांत वसले. पलीकडील पिवळया फुलांकडे वोट दाखवत मधुकरची आई सांगू ळागली.

ऐक, ही खूप जुळी गोष्ट आहे. तेंव्हा माझे वडील या जंगलात येत असत. त्यांना झाडांशी कस बोलाव ते ठाऊक होते. म्हणूनच ते गांवात वैद्यकी करु शकत होते. मी पण ळहानपणा पासून त्यांच्या सोबत जंगलात येत असे. कंदमुळांची ओळख करुन घेत असे.

एकदा गांवात एक विचित्र महामारी पसखी ळोक तापाने फणफणत त्यातच वांती होत होती आणी नाळ - डोळे बाहू ळागत. मग ताप वाढयचा आणी माणूस पटकन् मरुन जायचा. एक एक करुन तेवीस माणस या आजारात मरण पावली. ते वडिळां कडे-येऊन रजत. वडीलही हताश होते. रोज दंगलात येत या म्हाता-या वजाला हात जोडत. बाबरे, तू इतकी वर्ष, इतके ऋतु पाहिलेस, या महामारी विरुद्ध ळढायचे ज्ञान तुझ्या कडे कुठेतरी जपून ठेवले असशील. या गांवच्या कित्येक पिढया तू पाहिल्यास त्यांचे रोग, शोक, संताप पाहिलेस. तुझ्याकडे नसेल तर मुझ्या वृक्ष जातीकडे. असेल ते ज्ञान भांडार उघड आणि या रोगावर उपाय दाखव. मार्ग दाखव नाही तर एक एक करुन सर्व माणास मारतील. ही वस्ती उजाड होईल. तूच सांभाळ !

मी रोज तुझ्या जवळ येईन आणी तुळ उपाय विचारीत. हे जंगल तुझ आहे तशी ही वस्ती पण तुझीच आहे. वस्ती वाचवण्याची जबाबदारी पण तुझीच आहे !

मधुकर आश्चर्याने ऐकत होता - अस बाबा बोलू शकत होते झाडांशी ? मग पुढे कांय झाल ?

बाबा सांगतात - एका रात्री वडाच्या झाडाने इतर झाडांबरोबर चर्चा केली. हा आजार कांय आहे? इलल्या वस्तीच्या माणसांना का जडलाय् ? त्यावर उपाय कांय आहे ? कुठ-कुठल्या झाडा - झुडपाजवळ किंवा गवताजनळ किंवा वेलींजवळ हा रोग थोपवणारे प्रभावी तुंत आहेत ?

त्या रात्रीच्या सथेत सर्व झाडांनी आपापल्या बुंध्यामधे साठून राहिलेळी ज्ञान भांडारे उपसून पाहिली. कुणाजवळ पन्नास वर्षां पासून सा०लेले ज्ञान तंतू होते तर कुणाजवळ शंभर वर्षांचे. स्वतः वडाजवळ फक्त ऐंशी वर्षांचे साठलेले ज्ञान तंतु होते. पण अगदी पच्चिमेच्या कोप-यावर एक अडीचशे वर्ष वयाचे झाड होते. त्याला माहीत होते या आजारावद्दल त्याळ माहीत होते की कुठल्या झाडांचे प्रभावी तंतु एकत्र करायची गरज आहे. त्याच्या सूचनेवरुन त्या त्या झाडांनी आपले प्रभावी तंतू देऊ केले. आणी हे समोर दिसणारे गवत तयार झाले. आधी हे गवत जंगलात नव्हते. बाबा सांगतात ळी या गवताच्या गारापासून त्यांनी नवीव औषध तयार केले आणी ती महामारी आयेक्यांत आणली.

मधुकर अवाक् एकत होता. त्याला आपल्या आजोबांचेया नोंदवहीत लिहून ठेवलेल एक वाक्या आठवल - "जिये जो आजार असेल, तिथे जनळच्याच झाडा झुपांकडे त्याचे औषध पण असते."

त्याची आई सांगत होती तेव्हापासून मुझ्या आजोबांच्या वैद्यकीची चर्चा दूर दूरच्या गांवापर्यंत होऊ ळागली. आजही माझ्या कडे येणारे लोख मला त्यांच्या जागी मानून त्याच श्रद्धेने येतात.

आणी ती महामारी ? मी तर गांवात कधीच महामारी नाही पाहिलेली मधुकर ने विचारले.

खर आहे. ती महामारी गांवात पुनः नाही आली माझ्या वडीलांच्या काळात नाही आणी माझ्याही काळांतही नाही. पण कोण जाणे, तुझ्या काळांत कदाचित्र येईल. किंवा आता हरिया दुस-या ठिकणी वस्ती करायची म्हणतोच् तर तिथे येऊ शकते.

आणी तिथल्या जंगलांमधे हे गवत नसेल तर ? म्हणूच तुळ इथे घेऊन आले आहे. आज इथे या गवताच वी धरु या. ते मी तिकडच्या जंगलात नेऊन लावीत.

आई, फक्त बी नको टाकू. कुणाला तरी नीर समाजावून पण ठेव.

हो रे हो । आता पला त्या नव्या वस्तीत एक नवा मधुकर तयार करयचा आहे.

आणी आई, ते जुन झाड कुठे आहे ज्याने वडाच्या सांगण्या वरुन आपले ज्ञानतंतू तपासून आजाराचे औषध ठरवले होतो?

माझ्या बाबंनी मला ते झाड दाखवल होत. पण मला वाटत त्यांच आपापसात कांही तरी नात निर्माण झाल असाव. बाबा गेले त्यानंतर कांही दिवसांती ते झाड हळूहळू सुखू लगल. मग एकदा जंगलात वणवा पेटला - त्यात ते होरपळून गेल.

मग आता आपल्या जंगलात जुनी झाड कोणकोणती शिल्लक आहेत ?

एक तर हा वडच आहे. पण बाबा सांगत की चौथ्या झ-याजवळचा शीशम सगळयांत जुना असावा. तिकडेच तीन चार ओक आहेत ते पण जुनेच आहेत.

मधुकर, जुन्य झाडांकडे विशे, लक्ष दे. त्यांनी आपल्या कित्येक पिढया पाहिलेल्य असतात. आपली सुख-दुश, जरा व्याधि, त्यांना कळत असते. त्यावर ते सतत उपाय शोधत असतात. आपल्याला त्यांची भाषा समजत नाही म्हणून, ताहतीतर किती फरक पडला असता ?

-- X ---

पंचवीस वर्ष लोटली. हरियाळ ते अशासाठी लक्षात आहे की ते वस्तीहून निघाले होते तेंव्हा लक्ष्मण च्या झोकीत त्याच दोन महिव्याच मूल होत. तो चंदल आता पंचवीस वर्षांचा झाला आहे. त्याच्याच नावाने या वस्तीच नावही केवल - चंदरपुर. लक्ष्मण आणी दुलारी तर त्याचे आईवडीळच आहेत. पण चंदरत्न खरा लळा आहे तो मधुकरच्या आईचा. जसा कृष्ण वाळाला यशोदेचा लळा असावा तसाच. तिते त्याला जंगलात नेऊन वैद्यकी पण शिकवली आहे.

महामारीवर वापरण्याचे ते पिवळया फुलांच गवत चंदर आणि मधुकरच्या आईने जंगलात खास जतत केले आहे.

चंदरपुर गांव वसवायच्या आधी हरिया,लक्ष्मण आणि मधुकरच्या आईने आसपासेचा कित्येक कोस क्षेत्र तपासले होते. चाळीस परिवारांना बसवण्यालायक मोक्की जमीन तयार करायची होती - कांही झाड तोडावी ळगणार होती. मग त्या क्षेमाच्या राजाकडून गांव वसवण्याची, शेती करण्याची आणी दंगल वापरयाची परवानगी ध्यावी लागणार होती. त्यासाठी हरिया आजी लक्ष्मण राजाकडे गेले होते. शेतीचा किती कर राजाला दिला जाईल आणी जंगलाचा किती हिस्सा गांवाला वापरु दिला जाईल ते ठसस्थानंतरच राजाची आज्ञा मिळा पण राजा तेवढयावरच संतोषळा नव्हता. त्याने विचारले होते तुमचे चाळीस परिवार आहेत. त्यांना हुनर कांय कांय आहे? त्यामुळे राज्याचा काय ळाभ आहे ते सांग ।

हरियाचे कौशल्य पुनः एकदा आपली जादू दाखवून गेल. त्याने मोठी मेहनत घेऊन बननलेली चपलांची जोडी उलगडून राणीच्या पायांसमोर ठेवली. लक्ष्मण भातापासून बारीक पोहे तयार करण्यांत पराईत होता. त्याने पण आपली पोहयांची पिशवी राजा समोर उघडून ठेवली.

हूँ। शेतकरी आणी चांभार ! बरच कौशल्य दिसत तुझ्या कामात ! राजाने चपलांच्या सुंदर जोडाकडे पहात विचारले आणखीन कोण कोणती कळ आहे तुमच्या ळोकांमधे ?

एक सुखीराम आहे तो बांबूची काम करतो, आणी एक म्हातारी मधुकरची आई आहे ती वैद्यकी करते. ती झाडांशी बेलू शकते महामारीच औषध शोधून काढू शकते.

चाळीस परिवारातीत प्रत्येकाच्या कलेची आणी कौशल्याची माहिती लिहून घेतल्यावरच मंत्र्याने त्यांना गाव वसवायची परवानगी दिली होती. दोन दिवस राजनगरीतच घलाववे लागले होते.

पण आता गांव पूर्णपणे वसले आहे. पंचवीस वर्षातच परिवारांची संख्या तीनशेच्या वर गेली आहे. इतर कित्येक गावातले एकदे दुकरे परिवार या गांवात वस्तीळ आले. त्यांच्या कळा कौशल्या मुळे चंदरपुर एक व्यापारी पठेचे गांव वनले.

चंदर बारा वर्षांचा होता तेंव्हाची गोष्ट. हरिया आणी मधुकरच्या आईळा राजाकडून बोळावण आल होत. चंदर पण गेळ होता. तिकडच्या एका गावात महामारी आली होती. शरीरावर फोड निघायचे मग ताप यामचा. मग फोड फुटूत यू निघायचा ताप कढायचा आणी पहाता पहाता रोगी दगावायचा. चार ते आठ दिवसातच सगळा खेळ खलास होत असे.

मधुकरची आई आणी चंदरने आसपासेची सगळे जंगल पिंजून काढले. मधुकरची आई प्रत्येक जुन्या झाडाजवळ जायची पाहिजेस्या प्रत्येक रोग्याचे सगळे वर्णन त्या झाडांना ऐकवायची. दर संध्याकाकी निराश्ने मान गलवत म्हणायची उशीर ळागेल कुठल्याच झाडाला माहीत नाही या महामारी विषयी.

पण महित्याभरातच त्यांनी पाहित जंगलात कडु लिंबाची बरीच रोप उगवली होती. एखी या जंगलात कडुलिंब जवळ जवळ नव्हताच. तर मग कांय महामारी उतारा या झाडांपाशी होता ? मधुकरच्या आईने नियम ठरवून टाकला प्रत्येक रोग्याने या रोपांच्या आसपासच रहायच. या एकाच उपायाने महामाठी चा प्रकोप कमी झाल्याच चंदरने पाहिल होत. तेव्हा पासून या क्षेत्रानही होती.

-- X --

चंदरची पंचवन्न उलटून गेली होती तेंव्हाची गोष्ट रोजच्या प्रमाणे तो जंगलात आला होता. तिथल्या अगदी जुन्या अगस्तीच्या झाडा खाली बसून तो त्याळ रोज गावचा हातहवाल ऐकवायचा.

गेल्या कांही दिवसांपासून गांवात एक विचित्र रोग पसरला होल. आजारी माणसाच्या तोंडातून ळाक टपकायची आजी डोळयांतून पाण्याबरोबरच घाण पण बाहेर यायची. सहाआठ दिवसांत आधी हातपाय, मग मान थरथर कापू ळगत. त्या कंयामुळे रोगी जर्जर होऊन थंड पडू ळगायचा. त्यानच उचक्या लगून त्याचा प्राण जायचा.

-- X --

चंदर ने अगरची जवळ बसून हा आजार ऐकवाढा त्याच्या पाचव्या दिवशीच पौर्णिमेची रात्र होती.

चंद्राच्या बिम्बातून अमृताच्या वर्षाने होत होता आणी त्याच्या रसात प्रत्येक झाडाचे कण न कण फुलून येत होते. मंद हवेत झाड डुलन होती. त्यांच्या पानांच्या हालचालीने हवेत लहरी निर्माण होत होत्या. या ळहरी एकमेळांत मिसळत होत्या. त्यांच्या माध्यमातून झाड एकमेळांना स्पर्श करीत होती. त्या ळहरीनी एक वेगळा झणकार एक नाद निर्माण केला होता आता प्रत्येक झाड एकमेकाशी बोलू शकत होत समजू शकत होत.

प्रत्येक झाडाची चेतना एकच प्रश्न विचारीत होती आणी तो प्रश्न अगस्तीच्या झाडासाठीच होती. चंदरच्या लोभकूप आणी केसांकडून आम्ही ऐकलेला हा नवा आजार कोणता आहे ? त्याचा प्रतिकार करणारे प्रभावी तंतु कोणकोणत्या झाडांकडे आहेत ? एखाद्या असलेस्या प्रजातिकडेच या रोगाचा उपाय आहे की नवीन प्रजातिचे सृजन करावे लागेल ?

अगस्तीच्या जोडीला जंगलात एक जुना सोय वृक्ष पण होता. दोघांनी आपापल्या बुंध्याच साठवलेल ज्ञानतंतू बाहेर काढले आणी तपासू ळागले. त्याच वेळी दूरदूरच्या जुन्या जाणत्या झाडांकडून आलेस्या ळहरींनी देखील त्यांना ज्ञानतंतू मधे साठलेली माहिती पुखली. प्रत्येक चेतना बिंदु व त्यातील बारीक माहिती सर्व झाडा झुडुपांनी, लता वेतींनी, गवतानी ग्रहण केली, त्यांन आपली भर घालून उपायाचा शोध सुरु झाला.

या सर्व मंथनातून चार ज्ञान तंतू वेगळे काढले गेले. ते घेऊन एक नई प्रजाति तयार होईल. ते एक जमीनीशी

सपाट वाढणारे गवत असेत. त्याच्या मुळातून या नव्या महामारीवर असलेले औषध निर्माण होईल या नव्या गवताचे नांव ठरले असोका. त्याळ जमीनीतून उगवायळ देखील आठ - दहा दिवस लगतील. मग त्याला जनावरांपासून वाचवावे लगेल. याची जबाबदारी पडली बाभळींवर त्यांनी आपले काटे वापरुन या नव्या गवताला संरक्षण द्यायचे. मग कुठे महिन्यानंतर ते गवत रोगावर उपायसाठी तयार होईल.

असोळा ने आपल्या सोबतच्या इतर गवतांकडून आणी झूडुपांकडून त्या चेतना संगमाची कहाणी तेवढी एकली आहे. कसा असतो चंद्रप्रकाशात होणारा झाडांचा चेतना संगम ? कधी कधी करतात तो संगम ? असोकाला कधीच पहायला मिळला नाही. त्याचे आयुष्य तरी केवढेसे ? उगवून वी धरुन ते जमीनीत पडून जायला फक्त दोन महीते पुरत. मग ते वी उगणार एकदम पुढच्या वर्षी. आता ते अगस्ती आणी सोम चे झाडही उरलेले नाही. कित्येक वृक्षांच्या प्रजातिच संपत गेल्या आहेत. त्या बरोबरच किती तरी पशुपक्ष्यांचा देखील. असोका स्वतः सुद्धा आता पर्यंत अडीचशे वेळा झोपून पुनः उठलेली आहे. म्हणजे माणसांच्या भाषेत अडीचशे वर्ष जुनी आहे. इतकी वर्ष किने त्या ळाळ टपकवणा-या महामारीच्या विषाणूंना थोपवून धरल आहे. पण ती एकदी किती वर्ष तग धरणार ? जवळपासचे जुने जाणते वृक्ष माणसांनी कापून काढले आहेत. त्यांच्या जवळ जेवढी माहिती आहे ती साठवून ठेवण्यासाठी ज्ञानतंतूचे भांडार असलेला मजबूत बुंधा असोका कडे नाही त्यासाठीच मोठे वृक्ष पाहिजेत. तेच चेतना संगमात येणा-या लहरींना आपल्या बुंध्यात साठवून ठेऊ शकतात तिथेच ती माहिती सुरक्षित राहू शकते. पण माणसाला हे एवढ सोप्प कळत कस नाही ?

--- X --

गेल्या तीनशे वर्षांत चंदरपुर गावांत हजारो प्रकारांनी परिवर्तन झाले. पण त्या सगळयांना एकच परिवर्तन म्हणजे योग्य ठरेल. त्याचे बाव अफाट वाढ ! मागे विशाल डोंगार आणि दोन नद्यांच्या संगमावर असलेले हे गांव राजधानीचे शहर झाले. इथे ळढाया ळढल्या गेल्या. इथून राज्यकारभार झाला. व्यापारी केंद्र तर हा होतेच. पण देशाची शैक्षणिक राजधानी म्हणून देखील गजवजून गेले. विस्तार आणि विस्तीर हीच चंदरपुर ची ओळख होऊन बसली.

--- x --

विसाव्या शतकाने आकोखे पिकोखे दिले. आणी चंदरपुरकडे डोकं रोखून पाहिले. आता चंदरपुर हे देशाचे आर्थिक केंद्र बनत होते. राज्यकारभारची भाषा इथे घडत होती आणी इतरत्र बोलली जात होती. समाज व्यावस्थेतही कित्येक बदल झाले आता राजे राजवाडे गेले त्यांच्या जागी लोकशाही आली. घर बांधणीचे तंत्र बदलले. बौबूच्या झोपडयां ऐवजी विटा आणि सिमेंटची पक्की घर उभी राहिती. पाय वाटा किंवा गाढवांच्या मालवाहतूकीचे रस्ते बदलून डॉबरी रस्ते आले. जाति व्यवस्थेतील एकात्यता जाऊन भेदभाव आणी शोषण व्यवस्था लागू झाली. यात सुखीराम सारख्या सुताराचे किंवा हरिया सारख्या चांभाराच्या उत्कृष्ट कारागिरीळा कांही महत्व नव्हते प्रयत्न होते त्यांना चामडयाचे काम करतो म्हणून हिणवण्याचे आणि समाजाच्या अर्थव्यवस्थेत जातीच्या आधारावर त्यांचे महल नाकारण्याचे. आता शिकण्यासाठी सुद्धा ळोक झाडांपाशी जात नसत आता शाळा क़ॉलेजात जात असत.

झाडांनीही आता माणसांच ऐकून घेण बंद केल होत. पण त्यांच्या चेतना संगमा मधे अजूनही माणसाला आणी पशूपक्ष्यांना मधे अजनूही माणसाला आणी पशुपक्ष्यांना होणा-आ आजाराची चर्चा होत असे. रोगनिवारक प्रजाति निर्माण कराव्या लगल्या तर त्याला आवश्यक ज्ञान तंतूची शोधाशोध व चाचपणी होत असे. ज्या झाडाझुडपांजवळ ते असतील त्यांच्या कडून घेऊन नवीन प्रजाति निर्माण केल्या जात होत्या, जेणे करुन प्राणीसृष्टीत रोगराईचे प्रमाण कमी व्हावे. झाडांनी आपला धर्म सोडला नव्हता. पण समस्या ही होती की त्यांचे ज्ञान व नवे आविष्कार मनुष्यापर्यंत पोचवायचे कसे ?

एकविसाव्या शतकाने आकोखे पिकोखे देत चंदरपुरकडे बघितले आणि म्हटले अरेरे ! हे कांम होतय् पण पुढे काठीच करायचे नव्हते.

चंदरपुरत्न आता देशाची तिसरी राजधानी म्हणत. शिक्षण क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगति. इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी मधे देशांत नंबर वन ! चाळीस परिवारांनी वसवलेल्या कसव्याची फोकसंख्या आता चाळीस ळाखाच्या घरांत पोचली होती. दूर दूर पहान तिकडे उंच उंच, दही - बीस मजलू इमारती, शॉपिंग आर्केड्स, पक्के रस्ते, त्यांच्यावर धावणा-या नव्या बसेस आणी आधुनिक वाहने. समुद्राच्या अथांग लाटां प्रमाणे येणारे जाणारे ळोक.

आणी लोक म्हणू लागले ओफ्फो ! लोकसंख्या इतकी वाढली पण रस्ते अजून तेच पन्नास वर्षांपूर्वीचे असंद ! अरे, कुणी तरी यांना रुंद करा रे। महानगर भव्य अट्टालिकेत बैठक झाली रस्ते रुंद करा प्लान तयार करा एस्टिमेट बनच झटपट !

नगर विकास विभागाचे सर्वेयर दौडत सुटले. रस्ते रुंद करायचे आहेत. झांड कापावी लगतील. मोजा रे किती झाड कापावी लगतील ते.

कांही लोकांनी ही आदेश ऐकला पुन्हा कान देऊन ऐकला अरे, कांय म्हणताहेत हे ? झाडं कापून काढणार ? कुठल्या रसत्याबद्दल चाललीय् चर्चा ? अरे, तिकटल्या त्या रस्तयाची ? पण त्यावर तर खूप जुनी सुदंर झाडं आहेत ! हो, दोन-तीनशे वर्ष वयाची. आजी या कॉलेज रोड वर पण झाडं कापणार ? आणी त्या सखाराम - पादुका रोडवर पण कापणार ? छे : काही तरी चुकत्य्.

एकविसाव्या शतकातील माणसाळा झाडांबरोबर संवाद साधना येत नव्हता. पण काही माणसांना झाडांची चेतना स्पर्श करुन जात असे. त्यांच्यात एक आगळी संवेदना निर्माण होत असे. पण पुढे कांय करायचे, संवेदना कशी जोपासायची, वाढवायची, झाडांबरोबर संवाद तसा साधायचा ते कळच नसे. मग त्यांच्या मनांत कांही तरी खळवळत असे.

चंदरपुर मधे सुद्धा अशी कांही माणस एकत्र आली. ती म्हणाली झाड कापू नका त्यांच्या पलीकडून रस्ता न्या आणी रुंद करा. झाडांचा वापर रोड डिव्हायडर सारखा करा. त्यांना जगू द्या.

मग थोडया सभा झाल्या. नारे झाले. थोडे लेख छापून आले. थोडया रॉलीज पण झाल्या. पण महानगरपालिकेवर दबाव वाहनं इतकी वाढली आहेत. ती चालवायला रस्ते हवेत. झाडांनी उगीचच जागा अडवून माणासाची अडचण केली आहे. रस्ते द्या झाडं नकोत, रस्ते द्या, झांड नकोत !

एक एक करुन चंदरपूर चे सगळे रस्ते रुंद झाले. एक एक करुन चंदरपुरतील रस्त्याच्या कडेची सगळी सायुष्मान झाड कापली गेली. त्या एका वर्षांत चंदरपुर महानगस्यालिकेने पन्नास पेक्षा जास्त वय असलेली. सुमारे सात हजार झांड कापून काढली. त्यांना कापून जे रस्ते रुंद झाले त्यांची ळांबी होती सुमारे दोनशे किलोमीटर.

असोका आणी त्याच्या सारख्या छोटया गवताच्या आणी झुडपांच्या कित्येक प्रजाति त्या रस्त्यांखाली दबल्या गेल्या. त्यंच्यावर रेती, माती, गगड, विटा, डांबर आणि सिमेंट येऊन पडला. त्यात त्यांचा जीव गुदमरुन गेळा.

असोका चे बी पण गुदमरले ।

--- X ---

इ० सन् २०१० च्या मार्च ची एक सकाळ ! चंदरपुरात ळाक रफकणारी महामारी पुनः एकदा पसरली. लोकांच्या हाता, पायांना, बोरांना कंपवू ळागली. मग त्यांची मान थरथरु ळागली. रुग्णालयात रोग्यांची संख्या वाढू ळागली. या रोगाचा थोपवण्यासाठी जगभरातले प्रसिद्ध वैद्यानिक चंदरपुरकडे धावले.

तिकडे पक्ष्यांच्या जगात पण खळबळ माजली. सतर्क रहाण्याची सूचना सर्वांना मिळाली अशा रोगाने मरण पावलेल्या माणसाच्या शवापासून दूर रहा. त्या शवावर चोच मारु नका.

चंगरपुर जेव्दी झाड आणी वनस्पति शिळक होत्या, त्यांनी आपल्या ठहरी पसवून पुनः एकदा चेतना संगम करण्याचा पसवून पुनः एकदा चेतना संगम करण्याचा प्रयत्न केला. पण आता सगळी झाड एकमेकांपासून खूप ळांब ळांब होती आणी अनुभवाने कच्ची होती. त्यांच्या मधे संपर्क प्रभावी होण्यासाठी पूर्वी साधे गवत देखील कामी लगायचे - आता जमीनीवर फारसे गवत व छोटी झुडप पण राहिली नव्हती. झाडांकडे असलेल्या पातळ बुंध्यांमधे अजून म्हाणावे तितके ज्ञानतंतू जमले नव्हते. आता कुठल्याही वृक्षाला किंवा झुडपाला पुन्हा असोकाचे सृजन घडवून आणे शक्या नव्हते. महामारी वाढत गेली माणसाळा खात गेली.

--- X ---

सन् २०११ च्या मार्च ची एक सकाळ ! आज चंदरपुरातील प्रत्येक माणूस शहर सोडून निघून गेलेळ होता दुस-या शहरांत नाहीतर मृत्युच्या दारांत ! चंदरपुर आता फक्त बहुमंजली इमारती आणी सिमेंटच्या रस्त्याच शहर राहिल होत !

हरियाच चंदरपुर मरण पावल होतं !

--- X ---

Red Headed League

दि. ६ जुले १९८८

मुलांनो, इंग्लंडमधे एक प्रसिद्ध "लेखक होऊन गेला. त्यावे नाव आर्थर कानन डायला. त्याने "शरलॉक होम्स"या गोष्टी" या नावाने कितीतरी गुप्तहेरी "या गोष्टी व कादंब-या ाहि"या आहेत. गोष्टींचाा हिरो आहे. शरलॉक होम्स नावावा गुप्तहेर.

तर हा ऑर्थर कानन डायलचा कल्पनेतेला हिरो इ.सन १८९०च्या आसपास लंडनमधे रहात असे. त्याने कितो तरी लोकांचे किती तरी प्रश्न सोडवते. त्यांचा एक डॉक्टर मित्र होता-त्यांचे नाव वॉटसन. हेरगिरी करण्यात कोा कोा शरलॉक होम्स त्याचीपण थोडरे मदत घेता असे. शिवाय होम्सवे असे एकेक किस्से वॉटसन लिहून काटत असे (अशी कल्पना).

एकदा शरलॉक होम्स आणि वॅटसन बसून गप्पा मारीत होते. तो शनिवारवा दिवस होता. वेळ असेत ११-१२ची. त्यांना भेटायला एक माणूस आला. त्याचं नांव होतं विल्सन आणि त्याचे केस अगदो मस्तपैकी लालसर रंगावे होते. आपल्याला भारतात बहुतेक सर्वविंचकेस फक्त काळे किंवा म्हातारा असेल तर पांढरे दिसतात. यूरोपात मात्र लोकांचे केस काळे, भुरे, सोनेरी, राखाडो, पिंगट किंवा लालसर पण असू शकतात. तर असे त्या विलसनचे लालसर केसा होते.

शरलॉक होम्सने त्याच्या नेहमीच्या मिष्किल सक्योप्रमाणे वॅटसनला विचारले - "वॅटसन, यांच्याबद्ल तुझा काय अंदाज आहे ?" वॅटसन, म्हणाला "काही विशेष कळत नाहो बुवा ! यांचे केस इतक्या छान लाल रंगाचे आहेत आणि आता यांना कशावा तरी फार राग आलेला आहे एवढच कळतं."

होम्स म्हणाला, "खंर आहे. यांनो काहो काळ श्रमाची कामं केली होती, हे तपकोर ओढतात, हे तपकोर ओढतात, हे चीनमधे राहिलेले दिसतात आणि नुकतेच काही दिवस यांनी भरपूर लिखाणकाम केले आहे एवढचं कळतं. या पेक्षा जास्त काही माहिती - असेल तर यानाच विचारावी लागेल."

हे ऐकून विलानची दांडीच उडाली. "तुम्हाला माझी ही माहिती कशी कळेली ? मी बोटीवर सुताराचे काम केले हे खरे आहे !" विल्सनने विचारते.

"तुमच्या हातावी बोटं व तळहात कसा घट्ट आहे त्यावरून कळंत. तपकीर वापरण्याची सवय नाकपुडयावया रंगावरून कळते. तुमच्या पांढ-या शुभ्र शर्टाची उजवी बाही स्वच्छ आहे पण डावी बाही सतत लिहिण्याच्या टेबलावर ठेवल्यामुळे तो मळली आहे. आणि तुमच्या हातावर जो मासा गोंदवला आहे तशी पद्धत कोनमधे आहे - आपल्या युरोपात नाही त्यावरून तुम्ही वीनला गेला असाल हे कळतं" शरलॉकने खुलासा केला. "बरं आता तुमचं काम काय ते सांगा."

विल्सनने आश्चर्याच्या धक्कयातून सावरत त्याच्या खिश्गतून वर्तमानपत्राचा एक कागद काढला आणि शरलॉक होम्सला एक जाहीरात वाचायता दिली. अतिशय गंमतीची जाहीरात होती. कुणी तरी "लाल

केसवाल्यांचे मंडल" या नावाने जाहीरात दिली होती व त्यांत म्हंटलं होतं कि, लाल केसवाल्यांच्या मंडळासाठी काम करणारे अमेरिकेतील श्री. हॉपकिन्स वारल्यामुळे त्यांची जागा भरायची आहे. त्या जागेवर काम थोडसंव आहे - पगार वागंला आहे. तेव्हा इच्छुक लाल केसवाल्यांनी मंडलाच्या तात्पुरत्या कार्यालयात सोमवारी सकाळी मळाखतीसाठी यावे. सोबत कार्यालयावा लंडन मधला पत्ता दिला होता.

जाहीरात बावून शरलॉक होम्स व वॅाटसना गंभत वाटली. ते वढयातल्या तेवढयात होम्सने वर्तमानपत्राची तारीख पाहिली तो दोन महिन्यापूर्वाची होती. होम्सने तो लिहून घेतली व विल्सनला विचारले - "बरं पुढे काय झालं."

विल्सनने सांगण्यास सुरुवात केली - "अस बघा मि. होम्स. मी काही श्रीमंत किंवा सुखवस्तु नाही. माझं एक अगदी गहाणवटीचं दुकान आहे. पूर्वी माझ्या दुकानात दोन तीन माणसं कामाला असायची. आता धंदा बसत चालल्यामने मी एकच नोकर ठेऊ शकतो. ते पण तो माझ्या कडून अर्धाव पगार घेतो म्हणून - कारणे त्याला हा धंदा शिकून घ्यायचा आहे !"

"अस्सं ! म्हणजे शिकाऊ पोरगा आहे !" होम्सने म्हटले "छे छे ! अगदी पोरगा नाही म्हणता येणार. त्याच्या वयावा खरं तरं मला अंदाज - पण कामात तरबेज आहे-बोलायला मिठास आहे ! त्याने आज त्याचावेगळा धंदा काढला तर मी देतो त्या पगापापेक्षा दुप्पट तिप्पट पैसे सहज मिळतील. पण त्याच्यात एक दोष आहे. त्याला फोटोग्राफीचा छंद आहे. त्यामुळे उठसूट फोटो काढणे आणि दुकानात गि-हाईक नसेल तेव्हा शेजारच्या खौलीत जाऊन रोल धुणे, प्रिंट काढणे असे उद्योग चालू असतात. त्यासाठी माझी दुकानाची एक खोतीच त्याने डार्क रुम बनवून टाक्ली आहे. पण सध्या त्यामुळे माझे काही नडत नाही म्हणून मी पण परवानगी दिली आहे." विल्सनने सांगितले !

"ठीक आता जाहीरातीचं काय ?" ते सांगा ! आण् ही तुमच्या या नोकराचे नाव काय म्हणालात ? होम्सने विचारले.

विल्सन सांगू लागला - "त्याचे नाव जेम्स. त्यानेच मला ही जहीरात दाखवली. माझे केस वामगलेच लालसर तेव्हा मी मुलाखतीला जावं असं त्याचं म्हणणं पडलं. मला ते सर्व चमत्कारिक वाटत होतं. पण त्याने मला धीर दिला आणि मुलाखतीला घेऊन पण गेला - याला आता दीन महिने झाले.

"मुलाखतीच्या पत्तयावर गेलो तर बरीच गर्दी होती. भु-या आणि पिंगट रंगापासून तर लाल रंगापर्यन्त सर्व त-हवे केस असणारे लोक आलेले होते. मुलाखतीची रांग बरीच मोठो होती. तासाभराने माझा नंबर लागला. आत गेली तर एक माणूस मुलाखत घेत होता. त्याचे पण केस माझ्यासारखेव झकास लाल रंगाचे होते. माझे केस पाहून त्याला समाधान वाटलं. गंमत म्हणजे त्याने एकाएकी माझे केस ओढून पण पाहिले. खोटे केस तर चिकटवले नाहीत ना असं त्याला पहायचं होतं. त्याचं समाधान झाल्यावर त्याने तिथल्या तिथे मला निवडल्याचं जाहीर केल बाहेर येऊन बाकी थांबलेल्या मंडळींना जायला सांगितलं आणि परत आत येऊन माझं काम काय असेल ते सांगू लागला."

"अच्छा, काय काम होत ?" वॅाटसनने विचारलं. हा सगऴा प्रकार फारव गूढ होत चालाल होता.

"काम फारच थीडं पण कंटाळवाणं होतं. सलाळी दहा ते दुपारी दोन पर्यन्त न चुकता त्याच ऑफिस

रुम मधे येऊन बसायचं. एका मोठया रजिस्टरमधे ब्रिटानिया एनसायक्लोपिडिया वरुन पानंच्या पानं उतरवून काढायची आणि कोणीही लाल केसवाल्यांच्या मंडळाची माहिती विचारायला आलं तर ड्राइवरमधईल छापील पत्र त्यांना द्यायचं. एवढच काम. पगार भरपूर. पण कधीही एक मिनिट भर जरी ऑफिस सोडून गेलं तर ताबडतीब नोकरीवरुन काढून टांकल जाईल शिवाय त्या आठवडयाचा पगार वसूल करुन घेतला जाईल" अशा कामच्या अटी होत्या.

"मग, तुम्ही ते काम घेतलं वाटतं?" होम्सने विचारलं.

"घेणारंचं. एवढी चार पैसे मिळायची संधी चालून आल्यावर सोडून द्यायचे काय ? मी त्याच दिवसापासून कामाला सुरूवात केलो."

"या सर्व व्यवहाराचं तुम्हाला आश्चर्य वाटलं?" वॅाटसनने विचारले.

"वाटलं तर ! पहिल्या दिवशी खूप आश्चर्य वाटलं पण शेवद्धी मी विचार केला - जाऊ दे. आता तरो चांगले पैसे मिळतहित ना? पुढे त्रास झला तर सोडून देऊ ते काम ! पण खरं तर कामात त्रास काहोच नव्हता. दर आठवडयाला पगार मिळत होता. माझो मुलाखत घेणारा मिस्टर रॅास स्वतः च पैसे आणून द्यायचा. तसच सुरूवातोला तो माझं काम पहात थांबून रहायचा किंवा मधेच अवेळी आणि न सांगता टपकायचाय कारण मी कुठे जात नाहो ना हे त्याला बघायचे असावे. पण त्याचा मला त्रास झाला नाही. सुमारे दीन महिने असं चाललं.

पण आज सकाळी मी कामाला गेलो तो तिथे पाटी लटकत होतो - "लाल केसवाल्यांचे ऑफिस बंद करण्यात येत आहे !" मी चकितव झालो. मि. रॅासचा कुठे पत्ता नव्हता म्हणून खाली घरमालकाकडे चौकशी केली. तो कुणा रॅासला ओळखत नव्हता. पण लाल केसवाला म्हंटल्यावर त्याने सांगितले -"तो होय ! त्याचे नाव रॅास नसून मॅारिस आहे - त्याचे स्वतः वे ऑफिस तयार होत होते म्हणून तो इथे भडियाने राहिला होता. काल तो माझो खोलो सोडून गेला."

"घरमालकाने दिलेल्या पत्तावर मी गेलो ते तिथे कुणी रॅास नव्हता के मॅारिस नव्हता ! मी घरी आलो. माइया नोकराला सर्व सांगितलं. त्याला पण ऐकून आश्चर्य वाटलं. त्याचं म्हणणं त्या रॅासच काहो तरी खुलासा करणारं पत्र येईल. तो पर्यन्त वाट पहावी. पण मी हे काम सहजासजी सोडणार नाही. तुमचं नांव मी ऐकून होतो. त्या रॅास का मॅारिसचा छडा तुम्हो लावू शकालं. म्हणून मी लगेच तुमच्याकडे आलो."

"मजेदार गोष्ट आहे तुमचो. याचा छडा मी लावू शकेन. पण तुमच्या नोकराबददल मला थोडी माहीती सांगा - कारण त्यानेच तुम्हाला जाहीरात दाखेवली होतो - त्यावेळी त्याला तुमचं काम धरून कितो दिवस झाले होते ?"

" असेल साधारण एक महिना" - विल्सन म्हणाला.

"बस आणि तरी तुम्ही दुकान पूर्ण पणे त्याच्यावर सोपवून जात होता १" होम्सने विचारले.

"अहो माझ्या दुकानात सकाळच्या वेळो फारसे काम नसते. शिवाय जेम्स कामाला चांगला व सचोटीचा आहे " विल्सनने सांगितले.

"शिवाय तो अर्ध्या पगारावर काम करतो " होम्सने आठवर्ण करून दिली. "बंर हा दिसायला कसा आहे?"

"सामान्यच आहे - लहान पण मजबूत बांधा आहे - बसकं नाक आणि कपाळावर ऑसिडने भाजल्याची खूण आहे एवढचं "

"अस्सं ! ठीक आहे. आज शनिवार आहे - सोमवार पर्यन्त निश्चित काही तरी कळेल. तोपर्यन्त स्वस्थ रहा. आणि तुम्हो इथे आलात हे कुणाला सांगू नका". "होम्सने सल्ला दिला.

विल्सन गेल्यावर शरलॉक होम्स बराच वेळ विचार करत बसून राहिला. मधेव त्याने आपल्या एक दीन पाईल्स पण काढून वाचल्या. या फाईल्स मधे तो गुन्हेगारांची माहिती ठेवत असे तसेच शहरात घडणा-या महत्वाच्या बातम्यांची कात्रैण त्यांत असत. आणि दुपारी तो वॅाटसनला घेउन निघाला.

आधी ते दोघे विल्सनने दिलेल्या पत्त्याप्रमाणे त्याच्या दुकानात गेले. एका छोटया तिमजली बिल्डिंगमधे खालच्या मजल्यावर कोप-याला दुकान होतं व त्यावर विल्सनच्या नावावी पाटी होती.

वॅाटसनला थांबूवन होम्स दुकानात गेला आणि स्ट्रंड सिनेमाला कसे जायचे असं विवारून परत आला. त्यावरून त्याला नोकरावरच संशय आहे हे वॅाटसनच्या लक्षात आले.

"काय ? त्या नोकरालाच पहायला गेला होतास ना ? " वॅाटसनने विचारले.
"छे. छे. त्याच्या पॅनटचे गुडघे बघायला गेलो होतो. पण सध्या अजिबात बोलू नकोस. आपणं जरा या इमारतीच्या मागच्या गल्लीत जाऊ या."

इमारतीच्या मागच्या बाजूला चार पाच दुकाने होती. तो होम्सने वाचून ठेवली - एक वहया-पुस्तकांचं दुकान, एव वर्तमानत्राचं दुकान, एक सिटी बॅकेची ब्रँच, एक ट्रकच्या बॅाडीबिल्डंगवा मोठा डेपो. एक हॅाटेल. बस." होम्स बराच वेळ त्या दुकानांची नींद घेत होता. संध्याकाळी होम्सच्या कामाला भलताच वेग चढला. तो सिटी बँकेच्या वेअरमनला भेटला तसेव स्कॅाटलैंड यार्ड मधल्या त्याच्या मित्राला भेटला. रात्रो दहा वाजता सर्वांनी होम्सच्या घरो भेटायचे ठरले.

रात्रो मंडळी भेटली तेव्हा होम्सने वॅाटसनची ओळख करून दिली. "वॅाटसन, हे सिटो बँकेचे चेअरमैन श्री मेरीवेदर व हे पोलिस इन्स्पेक्टर श्री. नरिन्हो. आज शनिवार आहे. माइया अंदाजाप्रमाणे आज रात्री सिटो बँकेच्या लॅाकर रूममधे काहो तरी घडेल. त्यामुळे आपण सर्व आता तिकडे जाणार आहोत. वॅाटसन, तुंझ पिस्तूल पण बरोबर घेऊन ठेव."

अशी तो बार मंडळी कामगिरीवर निघाली. सर्व रस्ताभर मेरीवेदर त्यांना अभिमानाने बँकेच्या कामगिरीबदॅदल सांगत होता व त्यांच्या सर्व ब्रँचेस किती चांगल्या त-हेने सुरक्षित ठेवल्या आहेत आणि होम्सचा अंदाज कसा चूक आहे हे ठासून सांगत होता. मधूनव तो नरिन्होकडे बघायचा -याचे मत

आपल्या बाजूने असेल अशी अपेक्षा धरून - पण नरिन्होवा मात्र होम्सवर जास्त विश्वास होता.

सिटी बँकेत जेव्हा सर्व पोचले तेव्हा वॉटसनने पाहिले को आपण दुपारी जी ब्रँच पाहिली होती तीच हो - विल्सनच्या दुकानामागची. मेरीवेदर बरोबर असल्याने सर्व बँकेत थेट आत पोचले. लॉकर रूम भली मीठी होती. तिथे पंचवीस तीस क्रेटस ठेवलेले होते. तो खोली इतको भषकम होती की खरोखर तिथे परवानगी शिवाय मुंगी देखोल शिरकू शकली नसती. चांगली मजबूत दगडी फरशी होती. दगडी भिंतो पण होत्या.

तेवढयात मेरीवेदरची हातातली छडी जमिनीवर आपटली आणि तिथून त्यातून इतका पोकळ आवाज निघाला को थक्कव झाले. "माय गॉड, इथे काय चालले असावे ?" मेरीवेदर जवळजवळ ओरडलाच.

"हं हं आवाज अजिबात नको." - होम्सने त्याला सावध केले. सर्वानो फरशी वाजवून पाहिली आणि कितो जागा पोकळ होतो ते पाहिले. त्यामुळे येणारे वीर कुठून येणार याचा अंदाज आल्यावर होम्सने दिवे घाडवून सर्वांना क्रेटस् मागे लपून बसासला सांगितले.

खूप खूप वेळ गेला. निदान अवधडलेल्या जागी लपून बसलेल्या वॉटसनला तरी तसेच वाटलं. होम्सचा अंदाज चुकला आणि मेरीवेदर त्याची टर.

उडवणार ही त्याची पककी खात्रो होत आली तोव खालच्या दगडी फरशीवर काहीतरी चकाकल्या सारखं वाटलं. पुन्हा अंधार. थोडया वेळाने पुन्हा काही तरी चकाकलं. यावेळी उजेडाची रेघ हळू हळू वाढत गेली आणि अलगद फरशीमधला एक दगड हलवत हलवत कुणी तरी खालून सरकवला. एक फट झाली. त्यातून एक हात वर आला. फरशी सरकवून फट मीठी केली. आता तिथे एक भगदाडच झालं. त्यातून दीन हात वर आले आणि उडी मारून एक माणूस वर आला. खालून टॉर्चचा उजेड येत होता.

(३२) शहरांमधे शेतजमीन नसते तसेच गांवठाण हे देखील बिनशेती वापराचेच ठिकाण. या जमीनींवर शेतसारा वसूल करायचा नसल्याने हे रेकॉर्ड तलाव्याकडे नसून जमाबंदी खात्याच्या सिटी सर्व्हे या शाखेकडे असते. शहरा भोवती जिथे शेतजमीन सुरु होते तिथे पुनः तलाव्याचा अंमल चालू होतो. "मुंबई कूळवहिवाट व शेतजमीन" कायद्यानुसार जो माणूस व्यवसायाने शेतकरी नाही किंवा ज्याच्या कडे वंशसायाने चालत आलेली जमीन नाही त्याला कलेक्यरांच्या परवानगी शिवाय शेतजमीन विकत घेता येत नाही (व ही परवानगी कलेक्टर सहसा देत नाही.) कुणी तसा जमीन खरेजीचा व्यवहार केलाच तर महसूल अधिका-याने अशी नोंद रेकॉर्डला घेऊ नये व अशी जमीन जप्त करुन शासनकडे वर्ग करावी अशीही कायद्यांत तरतूद केलेली आहे. हा सन् मधील कायदा असून आज या कलयावर पुनर्विचार करण्याची गरज आहे त्यासाठी शासनाला वेळ मिळेस तेंव्हा मिळेल. हे करतांना तुकडेबंदी कायदा तसेच महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम कलम १२२ यांचा एकत्र विचार करावा लागेल. कांय सांगते हे कलम ?

(३३) कोणत्याही गांवाची किंवा शहराची लोकसंख्या वाढू लागली की तिथे जास्त धरांची आणि जास्त बिनशेती जमीनीची गरज भासते. यासाठी कलेक्टरने दर दहा वर्षांनी प्रत्येक गांवाची गांवठाण - वाढ करुन द्यावी. म्हणजेच गांवठाणा-या मूळ क्षेमामधे चहूं बाजूंनी (किंवा योग्य असेल त्या बाजूनी) शेतजमीनी पैकी लागेल तेवढे क्षेत्र समावून घ्यावे, जेणेकरुन लोकांना तिथे घरे, व्यवसाय इत्यादि करता यावे. जी जमीन गावठाणवाढीसाठी जाहीर करण्यांत येते तिथे प्रत्यक्ष बिगरशेती वापर सुरु केला तरी तिथला त्यावर बसणारा बिनशेतसारा अगदी मामूली असतो. (किंवा असावा अशी अपेक्षा / व्यवस्था असते.) व अशा वास्तूंची नोंद सिटी सर्व्हेयर मार्कत ठेवली जाते. या उलट गांवठाणवाढीत समाविष्ट नसणा-या शेतजमीनीत जर एखाद्या माणसाने बिनशेती वापर सुरु केला तर त्यावर बसवला जाणारा बिनशेत सारा जास्त असतो, तसेच त्यासाठी कलेक्टरची परवानगी काढावी लागते व ती कढलेली नसेल तर जबर दंड देखील बसवला जाऊ शकतो. शिवाय महसूल अधिका-यांने असले बिनपरवाना बांधकाम पाडून टाकण्याचे देखील अधिकार असतात. १९७६ मधे मी प्रांत अधिकारी असतांना गांवठाण वाढीसाठी गांवांचे उद्दिष्ट ठरवून दिले जायचे, आता ती कार्यपद्धत मागे पडलेली दिसते. कोणत्या गांवाच्या गांवठाण वाढीसाठी किती व कोणती जमीन लागेल ते सर्व्हेयरने परीक्षण करुन ठरवून त्यावर प्रांत / कलेक्टरां कडून मंजूरी घ्यायची असेत.

(३४) याच प्रकारे शहराच्या वाढीसाठी देखील सिटी सर्व्हे खात्याने प्रस्ताव तयार करुन त्यावर कलेक्टरांची मंजूरी घ्यायची असते. हे ही काम आता रेंगाळले ले, किंबहुना कालबाह्या झालेले दिसते.

(३१-B) स्वतंत्र्यानंतर जरी ब्रिटिशांच्या धर्तीवर आपण शेतजमीन महसुळाळा प्राधान्य देल राहिले व कूळ वहिवाट किंवा एकत्रीकरणासारखे कायदे केळे तरी वस्तुस्थिती अशी होती की लोकसंख्या झपाटयाने वाढत होती त्याबरोबर शहरीकरणाचा व औद्योगिकरणाचा वेगरी वाढत होती. जमीनीचा शेतासाठी वापर ही संकल्पना मागे पडून उद्योग, व्यवसाय, अर्वन प्लानिंग असे विषय महत्वाचे होऊ लागले होते. त्यातच १९७५ मधे नागरी कयाल जमीन धारणा कायदा आस्तित्वात आला आणि त्याने जास्तच गोंधळ माजवळ.

(३५) जेंव्हा एखाजी शेतजमीन गावठाण किंवा शहराच्या वाढीसाठी योग्य म्हणून घोषित केली जाते तेंव्हा त्या जमिनीवर प्लॉटस पडून घरे बांधली जातील हे ओघाने आलेच. अपेक्षा अशी असते की अशा जमीन मालकाने जमीनीचा ले आऊट तयार करावा म्हणजे त्यावरर किती प्लॉट पडणार, त्यांचा आकार व क्षेत्र कसे कसे असेल, त्यामधे अंतर्गत रस्ते प्लेग्राउंड किंवा बागेसाठी किती मोकळी जागा असेल व कुठे इत्यादींचा नकाशा करुन घ्यावा व तो सिटी सर्व्हे खात्यामार्फत मोजणीसंमत करुन घ्यावा म्हणजे सिटी सर्व्हे खात्याने सर्व प्लॉट्सच्या हद्दी तपासून, त्यांचे क्षेत्रफळ तपासून एकूण क्षेत्रफळ मूळ मोठ्या जमीनीच्या क्षेत्रफळाउतकेच आहे

ना ते ठरवून तेया लेआऊट नर शिक्का मोर्तब करुन द्यावे. असे केल्याने कुठलाही प्लॉट विक्रीत्न निघाण्यापूर्वीच त्या जमीनी मधील सर्व पठॉट्सची नेमकी माहिती माळकाला, ग्रहकाला व खात्याळ देखील असते.

(३६) मात्र ज्या जमीनीवर पठॉट्स पाडायचे असतील ती ग्रीन झोन म्हणून रिझर्व्ह केली असेल, किंवा ती शहर वाढीसाठी घोषित केळी नसून तिच्यावर बिगरशेती परवानगी पण घेतलेली नसेल किंवा मूळ शेतक-याकडून कोणत्याही कायदेभंगातून एखाद्या बिगर शेतक-याने ती जमीन विकत घेतली असेल, किंवा नागरी कमाल जमीन घारणा कायद्याखाली तिचा निकाल झालेला नसेत, किंवा त्या जमीनीवर असे फॉरस पडणे हे तुकडेबंदी कायद्याच्या विरुद्ध असेल तर अशआ जमिनीवरील ले - आऊट मोजणी संमत करुन देता येत नाही. म्हणून सिटी सर्व्हे खात्याकडून अशआ ले आऊटची तपासणी नाकारला जाऊ लागली इकडे नागरी कमाल जमीन धारणा कायद्यामुळे विटी सर्वे कडील शहर वाढीसाठी जागा घोषित करण्याचे काम रेंगाळू लागले, पण शहर वाढीची गरज कायमच राहिती. त्यात तुकडे बंदी कायदा शहराच्या जवळ दोन किलोमीटर हद्दीपर्यंत ळागू असणार नाही असा नियम करण्यांत आला. कूळवहिवाट कायदा देखील शहराच्या आजूबाजूला किलोमीटर ळागू होणार नाही असा नियम निघाळ. तर अर्बन लॅण्ड सीलिंग कायद्याखाली अर्बन ॲग्लोमरेशन म्हणजे शहराच्या बाहेर किमी. इतकी हद्द.

(३७) हे सर्व नियम ळक्षांत ठेवता ठेवता ळोकांची पुरेवाट होऊ लगळी व कुठे कांय अलाऊड आहे आणी कांय नाही हे ठरवतांना अधिकारी पण थकून जाऊ ळागले.

(३८) पूर्वी शहराळगतची जमीन ग्रीन झोन मधे असायची निळ बिनशेती परवानगी मिळणार नाही म्हणून जमीन मालिक हवाल दिल व्हायचा मग तो स्वत:च कागदावर ले आऊट करुन ती मोजणी संमत करुन न घेताच प्लॉट प्लॉट पाडले की कमीत कमी चाळीस प्लॉट पडायचे. ही एक इष्टापत्तीच होती कारण या मधे मोकळी जागा सोडावी ळागत नसे की रस्त्यांची जागा सोडावी लागत नसे. म्हणजे जास्त पैसे मिळयची सोय झाली. खरेदी घेणार म्हणत इतक्या ळोकांचा प्रश्न आहे तेंव्हा हा व्यवहार कसेक्टरळ रेग्यूळराइस करावाच ळागेल. प्रसंगी लोकप्रतिनिधिंची मदन घेता येईल. खरेवी घेणारा ज्या जमीन क्षेत्राचे पैसे देत असे त्याळ तेवढीच जमीन विकत मिळाली आहे की नाही हे कोण ठरवणार ? प्रारंभी कोणीच नाही कारण त्यासाठी अडून बंसलो तर खरेदीचा व्यवहार फिसकटेल अशी भिती असायची. त्यातच अर्बन लॅण्ड सीलिंग कायद्याखाली दोन गोष्टी झाल्या एक तर शहरी जमीनींचे व्यवहार गोठवले गेस्यामुळे जमीनींचे भाव आकाशाला जाऊन भिडले. त्यातच ग्रीन झोनळ हा कायदा लागू

(३९-४०) त्यामुळे खरेदी बिक्री व्यवहारासाठी याच जमीनी ळौकर उपलब्ध होत्या त्यावर बिनशेतीची परवानगी मिळणार नसली तरी. जिथे हा व्यवहार तुकडेबंदी कायमुळे अडत तिथे चलाख ळोकांनी एका शेतक-याकडून एकदम चाळीस लोकांनी असे रेकॉर्ड नोंदवायत्न सुठवात केली. साधा हिशोब असा की सातबा-या च्या एकाच पानावर नोंद असेत तर जमीनीचे तुकडे कुठे पडले ? अशा बिक्रिच्या व्यवहारांता गुंठवारीने बिक्री असे नांव पडेल. यात सर्व त-हेच्या कायद्यांची पायमळ्ळी होत होती. म्हणून सिटी सर्व्हे खाते त्या तुकडयांना मोजणा संमत करुन देन नसले तरी त्याच जमाबंदी आयु-यांच्या अखत्यारीत असलेले रजिस्ट्रेशन डिपार्डमेंट माग अशा व्यवहारांच्या खरेदी - बिक्री व्यवहाराचे रजिस्ट्रेशन मात्र करत होते. त्यामुळे आयुष्यातील गाढया मेहनतीचा पैसा खर्चून जमीन विकत घेणा-यात्न वाटे की हा व्यवहार कायदेसंमत आहे. भरपूर पैसे गुंतवून जमीनीचा व्यवहार रजिस्टर करुन घेतत्न की मग त्यात्न सांगण्यात येई की अमूक तमूक कायदे किंवा नियमांमुळे तो कायदे

संमत नाही सबब हा बेकायदा व्यवहार पचवायचा असेल तर अमुक अमुक खात्यांत इतके पैसे चारावे ळगतील. कित्येकदा अशा लांचेची रक्कम मूळ खरेदीच्या रकमे इतकीही असे व अडलेली माणसं ते ही करत. इतक करुन घेतलेस्या प्लॉटवर घर तर बांधायलाच हव. त्यासाठी प्लॉटची बांऊडरी सर्व्हे खात्यांकडून घ्यायत्नच हवी. मोजणी खात्याने प्लॉटचा नकाशा शिक्कामोर्तब करुन दिण्यानंतर इतर कायदे कांहीही सांगत असले तरी म्युनिसिपल कार्पोरेशनळ घरबांधणी परवानगी देण्यांत कांहीच अडचण नसे. कारण इतर कायद्यांच्या अंमळ बजावणीची जबाबदारी म्युनिसिपल कमिशनरची नसून कलेक्टरांची आहे हे सांगायत्न कार्पोरेशन मोकळीच असते.

(४१) मग कित्येक प्लॉटधारी सर्व्हे खात्यापैकी कोणाळ तरी हाताशी धरुन आपाल्या प्लॉट पुरता नकाशा मोजणीसंमत करुन घेऊ लगले. समजा चाळीस प्लॉट पडले असतील तर पहिल्या तीस-पस्तीस प्लॉटसची मोजणा करतांना त्यांनी विकत घेतलेस्या क्षेत्रफळाचे भरेल इतके क्षेत्र मोजून व हद्दी आखून देतांना सिटी सर्व्हे खात्याळ हे नियमाविरुद्ध असूनही अडचण वाटत नसे. मात्र शेवटच्या प्लॉटवाल्यांचे क्षेत्र अशावेळी हमखास कमी भरत असे कारण एकूण मूळ जमीनीची हद्द व क्षेत्रफळ आधीपासून रेकॉर्डत्न असे ते बदलून चालत नसे. पुणे मुंबईच्या खूपशा सिटी सर्व्हे मोजणींच्या तक्रारी अशा प्रकारच्या आहेत. याचे कारण हे की मूळ जमीनीचा ले आऊट बिक्री व्यवहारांएगोदर मोजणी संमत करुन घेतला नव्हता. या मधे जसा जसा वेळ पुढे जातो तसतसे प्रकरण जास्त गुंतागुंताचे बनते कारण प्लॉट्सची खरेदी बिक्री पुढेही चालूच असते. कित्येकदा कांही सिटी सर्व्हे ऑफिसर अडवून धरतात की एकूण संपूर्ण ले आऊट मोजणी साठी मागणी न केस्यास व तेवदी फी न भरस्यास (म्हणजे चाळीस प्लॉट असतीळ तर ५००X४०=२०००० रुपये) कोणताच प्लॉट भोजणीळ घेणार नाही. अशावेळई ज्चा एखाद्याला प्लॉट मोजून घेण्याची घाई असते तो रडकुंडील येऊन कांहीही ळाच द्यायळ तयार असतो किंवा मग तक्रारी तरी होतात.

(४२) मात्र गुंठेवारीतून विकत घेतलेस्या प्लॉटसची मोजणी करुन घ्यावी लागणे आणी त्यांतून ळाचखोरी किंवा तक्रारी निर्माण होणे ही थोडी पुढची पायरी असते. त्या आधीची भ्रष्टाचार किंवा तक्रारींची पायरी असते ती तलाठी किंवा सब रजिस्ट्राच्या ऑफिसात. मुळात एखाद्या मोठ्या शेतजमीनीची गुंठेवार बिक्री जेंवेहा करण्यांत येते तेंव्हा रजिस्ट्रेशन खात्याने अशा खरेदी बिक्रीची नोंद करु नये असा नियम आहे तो डावलून जेंव्हा नोंद केली जाते तेंव्हा सज्जन पण महसूळी किचकट कायद्यांची माहिती नसलेस्या व ती मिळवायचे धैर्य / शक्ति नसलेस्या माणसाच्या फसवणुकीळ तिथेच सुरुवात होते. किंवा याला फसवणूक तरी म्हणावे कां ? कारण कुठेतरी एक-दोन गुंठयाचा प्लॉट असणे ही त्याची गरजच असते. मग तलाठी त्याची सातबाराल नोंद घेईल किंवा टाळटाळ करील ती तलाठयाची मर्जी. त्यातून तलाठयाने संपूर्ण जमीनिचा एकच सात-बारा कायम ठेऊन गुंठेवतिच्या सर्व खरेदीदारांची नांवे एकत्रच ठेवली तर पुढचा प्रश्नच मिटला. त्याचे तुकडे सर्व्हेयर कधीच मोजून देणार नसतो. मग तलाठयाने प्रत्येक तुकडा मालकाचे नांवाने सात बा-याचे वेगवेगळे पान फाडून द्यावे असे प्रयत्न होतात. या प्रयत्नांचे आर्थिक गणित कांय हा मुद्दा विचारायलाच नको.

(४३) त्यांत मुंबई ठाणे कडील तलाठी पुणे नाशिक पेक्षा जास्त वरचढ. पुणे नाशिक कडील तलाठी एका मूळ सातबा-यावरुन पाच तुकडे पाडलेस्या जमीनीसाठी पांच वेगळी पान तयार करीत असेल तर न. नं. सात वर नोंद घेतांना तो एकूण पाच तुकडयांपैकी पहिला अशी नोंद करतो. तसेच मुळ जमीनीचे एकूण क्षेत्र लिहिले. त्यामुळे निदाने त्याने पाचापेक्षा जास्त पात्र तयार केली नाहीत एवढे तरी कळते. मुंबईचे तलाठी मात्र फक्त "सर्व्हे नंबर पन्नास पैकी" एवढीच नोंद ठेवणार. त्यामुळे मूळ सर्व्हे नंबर पन्नास चे एकूण किती क्षेत्र होते, त्याचे किती हिस्से पाडले, त्यापैकी हा कोणाता हिस्सा आहे इत्यादी कोणत्याच गोष्टींचा बोध होत नाही. गंमत म्हणजे रजिस्ट्रेशन करतांना त्या खात्याने देखील मूळ सर्व्हे नंबराचे एकूण क्षेत्र किती, त्यापैकी आतापर्यंत

तुकडयांच्या स्वरुपांत किती क्षेत्राच्या विक्रीचे व्यवहार झाले आहेत इत्यादी प्रश्न विचारलेले नसतात. आला तुकडा विक्रील की कर नोंद असा प्रकार चालू असतात. त्यामुळे मुंबई पुण्याच्या कित्येक दिग्गज इस्टेट एजंटांनी मूळ जमीनाच्या दुप्पट - तिप्पट जमीनी विकून पैसे केसे आहेत.

(४४) यातील भ्रष्टाचारासाठी तलाठी किंवा सर्व्हेयर या सगळयात खालच्या पातकी वरील भाणसात्नच तेपढी शिक्षा करुन कांय होणार ? ते असा व्यवहार करीत असतात ? आणि त्यांना सस्पेंड करुन नवीन नेणुका केसेसे तलाठी किंवा सर्व्हेयर देखील तोच गैरप्रकार करणार असतील आणी वरिष्ठ अधिकारी अशा नोंदी रद्द करु शकत नसतील तर कांय उपयोग ? किंवा गावठाण आणि शहरवाढीसाठी लगणा-या जमीनीचा प्रस्ताव वेळच्यावेळी कलेक्टर करुन घेणार नसतील तर ळोकांच्या गरजा भागायचा उपाय कसा निघणार ? किंवा निदान सर्व बाबींची पूर्तता झाल्याशिवाय रजिस्ट्रेसन करायचे नाही (कारण ले आऊट मोजणी नसेल तर खरेदी बिक्रीची नोंद करु नये असे कायदाच सांगतो.) असा कडक नियम केल तर निदान सज्जन ळोकांची फसवणूक थांबेल मग त्या सगळयांच्या गरजेच्या रेटयाने शहरवाढीची प्रकरणं तातडीने होतील किमान कायद्यात कांही सोपेपणा आणता येईल विभिन्न कायद्यतील विरोधात्मक बाबी टाळण्यासाठी कायदा दुसस्तीळ चालना मिळेस. पण यातले कांहीच होणार नसेल तर कांय उपयोग ?

(४५) मी अर्बन लॅण्ड सीलिंगळ कलेक्टर असतांना जमाबंदी आयुक्त व इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ रजिस्ट्रेशन हे पद एकत्रित होते. त्यावेळी नियमानुसार नसेल त्या विक्रीचे रजिस्ट्रेशन न करण्याचे आदेश काढा अशी विनंति केल्यावर तसे करता येत नाही व झालेया बिक्री व्यवहार नोंदवण्याचे कायद्यावे बंधन असून नोंदवण्यास उलटपक्षी शासनाचा फी च्या रुपाने मिळणारा महसूल बिडतो असे मळ सांगण्यात आले. मी जमाबमदी आयुक्त असतांना IGR चे पद वेगळे झालेल होते व त्यांची भूमिका पूर्विच्या IGR सारखीच होती. याही बावन शासनकडे रेफरन्स केसेळ असून तो पडून आहे.

(४६) "हडपसर कॅनॉल जमीन भ्रष्टाचार" या भव्य नांवाचा एक तक्रारी अर्ज माझ्याकडे आला असता जे दिसले त्याने मी थक्क होऊन गेले. एका मूळ सर्व्हे नंबरची एकूण जमीन असेल. बारा चौदा एकर. त्यापैकी एक तुकडा असे म्हणून सुमारे अठरा एकर जमीन विकत घेतली असो व्यवहार रजिस्टर करुन, तो सातबा-याळ दाखवून शिवाय कमाल जमीन धारणा कायद्याखाली त्या ती सोडवून घेऊन विकूनही टाकण्यांत आली होती. सांगतील तर याच प्रकाराने अख्खा सर्व्हे नंबर सोडवून घेतला होता सोफा उपाय. पंचवीस-तीस एकराच्या त्या जमीनीचे शंभर एक तुकडे तेवढया ळोकाच्या नांवावर नोंदवून रिटर्नळ दाखवून त्यातून प्रत्येकासाठी जेवढ्या जमीनीची सूट कायद्याप्रमाणे मिळते तेवढी सर्व्हेयर कडून आखून घेऊन प्रत्येक तुकडेमालकानी आपस्या पदरांत पाडून घेतली. प्रत्येक तुकाडामालका गणिक जी सरपठस जमीन शासनकडे जमा व्हायळ पाहिजे तिचा कुठे पत्ताच नव्हत. अर्थात् या प्रकरणांत अर्बन सीलिंगच्या वरिष्ठ अधिका-यापासून खालपर्यंत सगलेच सहभागी होते हे उघडे. पुढे त्यातील कांहीना शिक्षा होऊन सुद्धा शासनाकडे माय नांवात्न अर्धा एकच सरप्लस जमीन आली. नियमाप्रमाणे निदान बीस एक एकर यायत्न पाहिजे होती.

(४७) सर्व जमीनीचे नकाशे व मोजमाप कोटेकोर ठेऊ शकणारे जमाबंदी खाते सरकारी जमिनींची विशेषत : सरकारी रस्त्यांची मोजमाप किंवा क्षेत्रफक्त मात्र व्यवस्थित ठेऊ शकत नाही. जर तुमचा प्लॅाट सरकारी रस-याळ ळागून असेल तर तुमच्या जमीनीची मोजमाप करतांना. तो किती फुटी ही नोंद करत नाहीत त्यामुळे रस्त्याच्या पलीकडील प्लॅाटवाला रस्त्यावर अतिक्रमण करुन शेवटी तुमच्या येण्या जाण्याचा चांगला रुंद रस्ता अडवून टाकू शकतो. त्या त्या सरकारी रस्त्यांच्या रुंदीची नोंद ठेवावा असा आदेश शासन काढू शकत नाही कां ? याचे उत्तर " नाही काढत, जा" असे आहे.

(२८) पुष्कळदा शेजा-या - शेजा-यांमधे जमीनीच्या हद्दी बाबत बाद निर्माण झाला की मोजणी फी भरुन तालुका भूमि अभिलेख अधिका-याकडून पुन: एकदा ख-या हद्दी दाखवून देण्याची मागणी करण्यांत येते. अशावेळी सर्व्हेयर त्यांच्या कडील मूळ जमीन नकाशाच्या प्रती घेऊन जागेवर जातात व जागेवरीळ प्रत्यक्ष दावे / प्रतिदावे कांय आणि मूळ नकाशा प्रमाणे हद्दी कांय यांचे नकाशे तयार करुन दोन्हीं पक्षकारांना देतात हे करीत असतांना सर्व्हेयर ची भूमिका न्यायाधीशाची असू शकत नाही. ती फक्त तांत्रिक सळ्ळागाराची असते. त्यामुळे त्याने फक्त दोन्हीं जमीनींचे एकत्र नकाशे तयार करुन रेघ आसून देणे हीच अपेक्षा असते. अशी हद्द म्हणजे मूळ नकाशाबरहुकूम असेल ती हद्द ठकक रेषेने दाखवती जाते. अशावेळई एखादी पार्टी गैरमार्गाने आग्रह धरते की याच नकाशावर आमची प्रत्यक्ष वहिवाटीची हद्द देखील आखून द्या जेणेकरुन आम्हाला कोर्टान जाता येईल. सर्व्हेयर ने तयार केलेला नकाशा तांत्रिक व वस्तुस्थिती दर्शक असल्याने कोर्टात तो ग्राह्य धरला जात असतो. मग सर्व्हेयर प्रत्यक्ष वहिवाटीची हद्द एका तुटक रेषेने दाखवतात. या हद्दीवर बहुधा "प्रत्यक्ष ताबा रेषा " किंवा "प्रत्यक्ष वहिवाटी वरुन" असा शेरा लिहून ठेवतात. हे चूक आहे. कारण असा शेरा असेल तर कोर्टात त्याचा असा अर्थ लावळा जातो की कुणीतरी जबाबदार अधिका-याने जागेवर चौकशा करुन कुणाची वहिवाट आहे ते ठरवून हा शेरा नोंदवला आहे. हा जबाबदार अधिकारी म्हणजे ज्याला व-वासी ज्युडीशियल किंवा न्यायदानाचे अधिकार आहेत. असा असावा लागतो म्हणजेच किमान तालुका निरीक्षकाच्या हुद्याचा. त्या खालील सर्व्हेयरला वहिवाटीबाबत चौकशी करण्याचे किंवा निष्कर्षाप्रत येण्याचा न्यायिक अधिकार नाही. खरे तर त्याने अशी चौकशीही केलेली नसते किंवा दुस-या पार्टीला विचरलेही नसते. शिवाय वहिवाटीचा दावा सांगणा-या प्रत्येक व्यक्तिची वहिवाटीचा योग्य असते असेही नाही कित्येकदा ती अनधिकाराने असते. म्हणूनच जसे तलाठयाने न. नं. १२ मधे पीकपहाणी सदरी स्वत:हून कुळाचे नाव लावू नये तसेच सर्व्हेयर ने देखील स्वत:च्या अखत्यारीत "वहिवाटी प्रमाणे हद्द" असा शेरा देता कामा नये फार तर दोन्हीं वाद घालणा-चा पक्षापैकी कुणी ती वहिवाटीची हद्द दाखवली तसे नमूद करुन मगच हद्द दाखवावी उदा. "अमूक अमूक व्यक्तीने दाखलेली वहिवाटीची हद्द" यामुके पुढे कोर्टाच्या देखील लक्षांत येते की ती तांत्रिक रीत्या किंवा न्यायिक रीत्या निर्दोष हद्द नाही. त्याचा अर्थ फक्त एका पार्टीने दावा केलेली हद्द एवढाच आहे.

(२८अ) अशाप्रकारे सर्व्हेयरनी "प्रत्यक्ष वहिवाटीवरुन" असा शेरा असलेली तुटक हद्द रेषा नकाशावर दाखवू नये असे आदेश जमाबेदी आयुक्तांनी सन १९९७ मधे काढले आहेत.

(२२) पूर्वी गांवाचे आणि शहरांचे जमीनीचे रेकॉर्ड दोन पद्धतीने ठेवले जाते. शहराच्या हद्दीमधील सर्व जमीन बिगरशेती विशेषत: रहिवासी वापरासाठी असते. क्वचित कांही ठिकाणी मोठया बागा किंवा शेतजमीनी असतात. मात्र सुमारे ९०-९५ टक्के वापर बिनशेतीसाठी असते. त्यामुळे शहराच्या हद्दीतील सर्व जमीनींच्या नोंदी सिटी सर्व्हे अधिका-या मार्फन ठेवल्या जातात गांवातील बव्हंशी जमीन शेतीची असे त्या जमीनींच्या नोंदी तलाठी ठेवतात मात्र गांनामधे जे गावठाण म्हणजे पूर्वत: रहिवासी क्षेत्र असते तिथल्या नोंदी देखील सिटी सर्व्हे अधिकारीच ठेवतात. शेतजमीन नोंदीसाठी गांव नमुना नंबर सात-बारा तर गांवठाण किंवा शहरी जमीनींसाठी प्रापर्टी कार्ड वापरले जाते. शेतजमीनीच्या मालकीहक्कांत बदल झाला की संबंधित व्यक्ति तलाठयाकडे वर्दी देतात. या वर्दीसाठी एक रजिस्टर ठेवण्यात येते ज्याला गांव न.नं. सहा किंवा 'ड' रजिस्टर असे म्हणतात. या रजिस्टर मधे तलाठी आलेल्या वर्दिची नोंद घेतो, सर्व संबंधित व्यक्तिंना होऊ घातलेल्या बदलाची नोटिस देतो, आवश्यक ते कागदपत्र जोडून घेतो मग एखाद्या वरिष्ठ अधिकारी या सर्व कागदपत्रांवरुन खात्री करुन ड रजिस्टर मधील नोंदीवर "योग्य मंजूर" असा शिक्का मोर्तब करतात. त्यानंतरच बदलाची नोंद न.नं. सात बाराळा घेता येते. रहिवासी जागेच्या मालकी हक्का मधे जेंव्हा बदल होतो तेंव्हा सिटी सर्व्हे खात्याने हीच पद्धत वापरवी असे MLRC Act च्या कलम १२६ मधे म्हटले आहे व यासाठी कलम १२६ त्न पूरक कांही नियम

केले आहेत. नियम २० ते २८ मधे म्हटले आहे की मालकी हक्कातील बदलाची वर्दी मिळत्यावार सि.स.अ. ने सर्वप्रथम ती वर्दी एका रजिस्टरला नोंदवावी. याला प्रॉपर्टी कार्ड रजिस्टर असे. म्हणावे मग नियमानुसार सर्व कागदपत्र तपासून तसेच संबंधितांना नोटिसा काहून समरी इम्क्वायरी पद्धतीने बदलाची खामी परवून घ्यावी व नंतरच सदरहू बदलाची नोंद प्रत्यक्ष प्रॉपर्टी कार्डावर करावी. थोडक्यांत तलाठया कडील जो सात बारा तसेच सिसअ कडील प्रॉपर्टी कार्ड आणि तलाठयाकडील जसे गांव न नं सहाचे रजिस्टर तसेच सिसअ कडील प्रॉपर्टी कार्ड रजिस्टर मात्र या मधे भल्याभल्यांचा गोंध उडवणारी एक बाब आहे. गाव न.नं. सात-बारा आणि रहा दिसायला अगदी वेगवेगळे असतात व त्यांतील फरक चटकन ओळखता येतो. या उलट नियम २० असे सांगतो की प्रॉपर्टी कार्ड रजिस्टर थेट प्रॉपर्टी कार्डच्या नमुन्यातच ठेवावे. त्यामुळे दोन्हीं उतारे बधणा-याची गल्लन होते. प्रॉपर्टी कार्ड रजिस्टर मधील नोंदीची चौकशी पूर्ण होई पर्यंत त्या नोंदीला कांहीही अर्थ नसतो या उलट प्रॉपर्टी कार्डावरील नोंदीला गृहीत मूल्य असते.

माहून मोठा गोंधळ शासनाच्या प्रकाशन विभागाने केला आहे. कलम १२६ खाली तयार केलेल्या नियमांचे मुद्रण व प्रकाशन इंग्रजी भाषेमधे सर्वप्रथम १९७२ मधे करण्यांत आले असून त्यामधे "प्रॉपर्टी कार्ड" व "प्रॉपर्टी कार्ड रजिस्टर" हे दोन शब्दां योग्य त्या ठिकाणी बिनचूक वापरले आहेत. मात्र त्यांचे मराठी भाषांतर करुन ते १९७५ मधे प्राकाशित केले आहे त्यांत मात्र "मालभत्ता कार्ड" व "मालभत्ता कार्ड नोंदवही" या दोन शब्दांची गळ्ळत केली आहे. नियम २४,२६ व २७ मधे जिथे "मालभत्ता कार्ड नोंदवही" असे शब्द असायला पाहिदे होते तिथे "मालभत्ता कार्ड" असे शब्द वापरले आहेत.

(४८) सध्याच्या प्रचलित नियमाप्रमाणे कोणीही जमीन मोजून द्या असे सांगितले की दोन प्रश्न विचारले जातात ज्या जमीनीची मोजणी तुम्ही मागत आहात तिचा आणि तुमचा अर्थाअर्थी संबंध कांय ? इंग्रजीत याला locus standi असा शब्द आहे. दुसरा प्रश्न असा की तुम्ही मोजणी फी भरली आहे कां ? कित्येकदा सरकारी मोकळया जमीनींवर अतिक्रमण होत असते. त्यांची दखल घेण्याची जबाबदारी तहसिलदार, सिटी सर्व्हे अधिकारी किंवा नगरपालिका अधिकारी या सर्वांची असते व ती हल्ली पार पाडली जात नाही अशा तक्रारी तर आहेतच. पण एखाद्या जागरुक नागरिकाने अशी बाब लावून धरायची म्हटली आणि जमीन मोजणीचा व पर्यायाने अतिक्रमणाचा नकाशा करुन यागितला तर वरील दोन्हीं कराणांसाठी त्याची विनंति नाकारळी जाते. असाही नियम आहे की एकदा नकशा करुन दिला असेल व त्यावर CTSO किंवा TILR ची सही व सर्टिफिकेट असेल तर समगणकाच्या मद्तीने असे काटेकोर नकाशे तयार करणे हा एक उपाय होऊ शकतो पण तो नकाशा अत्यंत कोटेकोर हवा असेल तर त्यासाठी संगणकावर आशणीचा कार्यक्रम हळू गतीने राबवता येईल. ती सुरुवात करायला हवी.

तो गृहीतमूल्य असलेला व कायदासंमत नकाशा असेल या नकाशा बदल एखाद्याची तक्रार असून तो नकाशाची फेर आखणी करुन मागत असेल तर त्या मागणीमुळे शेजारपाजारच्या जमीनींच्या हद्दी देखील बदलणार असतात त्यामुळे अशी मागणी आल्यास फेरमोजणीची मागणी ही एखाद्या अपिलाप्रमाणे समजली जाते व वरिष्ठ अधिका-याच्या म्हणजे SLR च्या परवानगी शिवाय अशी मोजणी होत नाही तसेच या मोजणीवर SLR यांचीच अपेलेट ॲथॉरिटी म्हणून मही-शिक्का असला पाहिजे. प्रत्यक्ष नकाशे जरी सर्व्हेयरच करीत असले तरी त्यांच्या अचूक पणाची जबाबदारी SLR वर असते.

प्रत्यक्षांत मात्र असे कित्येकदा घडते की ज्यांच्या प्लॉट शेजारी सरकारी जमीन किंवा रस्ता आहे ते आपस्या प्लॉटच्या मोजणीची मागणी दर दोन-चार वर्षांनी करत असतात व खालील पातकीवरच्या अधिक-यांना हाताशी

धरुन आपल्याला हवे तितके अतिक्रमण आपल्या हद्दीत दाखवून मिळेपर्यंत सतत मोजणी करुन घेतात. याचा अर्थ खालच्या पातळी वरचे सर्वच अधिकारी भ्रष्ट असतात असे नाही. उलट आपण केलेल्या मोजणी कुणाला चूक काढता येऊ नये इतके तांत्रिक कौशल्य व रास्त अभिमान असणारे खूप सर्व्हेयर आहेत म्हणून तर वारंवार मोजणी पण करुन मागितली जाते. पण मुळात अशी वारंवार मोजणी (वरिष्ठांच्या आदेश शिवाय) करुन देणे हेच चूक. आणि त्यांतही एखादा भ्रष्ट अधिकारी असेल तर त्याच्याकडून हवे तसे नकाशे बनवून घेणारे ही कमी नाहीत.

(४९) गेस्या बीस वर्षांत जमाबंदी खात्यात भ्रष्टाचार व गैर प्रकार खूप वाढले असे म्हणता येईल. पण एक तर ते सर्वत्रच वाढलेले दिसतात. दुसरे खात्याच्या कामामधे व नियमांमधे जो सुस्पष्टपणा असायला पाहिजे तो आणायचे प्रयत्न करणारे अधिकारी फार कमी झाले. तिसरी पण सर्वात महलाची बाब आहे आत्य सन्यानाची. सर्व्हे, नकाशे करणे, हद्दी व क्षेत्र मोजणे ही काये अत्यंत किचकट व उत्तम कौशल्याची गरज असणारी आहेत, तसेच ती करतांना शारिरीक श्रम ही खूप घ्यावे लागतात. असे असून ही जुन्या काळापासून इंग्रजांनी फूटपट्टी, झेंडे, साखळया अशा सोप्या उपकरणांच्या सहाय्याने मोजमाप कशी करावी हे तंत्र आपल्या सर्व्हेयर्सना शिकवून ते त्यांच्या कडून आत्मसात करवून घेतले. असेच कांही सर्व्हेयर्स एवरेस्टच्या उंचीची विनचूक मोजमाप करु शकले. आजही महाराष्ट्रतील कडेस्ट्रल सर्व्हेयर्सचा कामाचा दर्जा अत्यंत चांगला असाच म्हणता येईल. याबद्दल सर्व्हेयर्सचे कौतुक करण्याऐवजी त्याचे काम अनस्किल्ड आहे असे शासनाने खून टाकले आणि गेल्या बीस पंचवीस वर्षांत वेगवेगळया पे कमीशनच्या पगारवाढींच्या वेळी त्यांना मिळणारी पगारवाढ मात्र अत्यंत कमी व अनस्किल्ड कर्मचा-यांइतकीच आहे.

(५०) इथे एक तत्वाचा प्रश्न निर्माण होतो तलाठी किंवा सर्व्हेयर कडील रेकॉर्डळा गृहीत मूल्य असते. पण एखाद्याकडे हे रेकॉर्ड नाही म्हणून तो मालक असूच शकत नाही असे मात्र नसते. तीच गोष्ट शाळा कॉलेजांनी दिलेस्या शैक्षणिक सर्टिफिकेटची ज्याच्या जवळ ते आहे त्याल गृहीत मूल्य आहे पण कुणाजवळ ते नाही म्हणून तो अशिक्षित किंवा अकुशल असे नसते. सर्व्हयर कडे शैक्षणिक ठप्पा असलेले कागद नसतील पण सर्व्हिस मधे तरी त्यांनी गत्यंतर नाही. अशा परिस्थितीत त्यंचे तंत्रकौशल्य नाकराणे चूक आहे असे मला वाटते. फार तर त्यांची एकादी प्रॅक्टीकल व चाचणी परीक्षा त्यांचे सेवेच्या पहिल्या पाच - दहा वर्षात घ्यावी. औरंगाबाद येधे जमाबंदी खात्याची एक ट्रेनिंग इंन्स्टिटयूट आहे व तिथे वेगवेगळे इन - सर्व्हिस कोर्सेस भरवले जातात. वाटसल्यास ती इंस्टिटयूट मराठवाडा आंबेडकर विद्यापूठाल संलग्न करुन परीक्षा घेण्याची व डिप्लोमा किंवा डिग्री मिळाण्याची सोय करावी. पण हे कांहीही व करता त्यांचे कौशल्या डावलत रहाण्येच कारण समजून येत नाही.

(५१) त्यावरुन झालेले वाद सोडवायची पद्धत अशी शेतजमीनी साठी एकास पाच हजार तर शहरी किंवा बिनशेतजमीनीसाठी एकास पाचशे-या प्रमाणात नकाशे तयार करतात. मूळ नकाशावरुन तसेच जाग्ची पहाणी करुन आपल्याला जी नकाशाची प्रत तयार करुन दिली जाते त्यावरुन आपण काढलेले क्षेत्र व सातबारा अगर प्रॉपर्टी-कार्डवरील लिहिलेले क्षेत्र यात पडणारा फरक पाच टक्के पेक्षा कमी असेल तर त्याला धरसोडीची चूक असं म्हणून SLR या पातकीच्या अधिका-याकडून सातब-यावर चुकीची दुसस्ती करुन घेता येते. तफावतीचे प्रमाण पाच टक्केयापेक्षा जास्त असेल पण आपस्याला आखून दिलेस्या नकाशात व भूळ नकाशांच्या हद्दीन कांहीही फरक नसेल व पर्यायने शेजाररच्या हद्दींना बाधा पोचत नसेल तर कलेक्टरकडून MLRC च्या कलम १०६ अन्वये सातबाराच्या क्षेत्रात दूसस्ती केली जाऊ शकते. मात्र शेजारच्या हद्दी बदलत असतील तर कलेक्टर ने अशा प्रकरणांत कलम १३५ खाली चौकशी करायची असते. त्या साठी सर्व संबंधितांना नोटिसा काढून व गांव दवंडी देऊन चौकशी

करावी लागते व चौकशी करुन गरज पडल्यास नकाशाच्या हद्दी बदलता येतात. पण नियम कांहीही सांगत असले तरी मध्यंतरी एका मोठ्या वादीच्या प्रश्नांत कलेक्टरांनी १३५ खाली चौकशी पूर्ण न करताच हद्दी बदलल्याच्या व त्याला विरोध दर्शवणा-या सर्व संबंधित अधिका-यांची उचलबांगडी केल्याच्या घटनाही घडलेल्या आहेत. ज्या जमीनीची हद्द आखतांना १ सेंमी रेघेत एक मिलीमीटरचा फरक पडला तरी प्रयत्यक्ष क्षेत्रात दहा टक्कयानी वाढ होते. शंभर स्कवेयर मीटर (म्हणजेच एक गुठा) जमीनीचा भाव १ लाख रुपयापर्यंत असू शकतो त्या जमीनीची कांटकोर हद्द आखून देणा-या माणसाच्या कामाला सरकार किंवा समाज तुच्छ म्हणते तेंव्हा त्याने हे काम अत्यंत कौशल्याने पार पाडावे ही अपेक्षा कशी ठेवता येईल ? इस्टेट एजंटचा व्यवसाय करणारे त्यांना कमिशन बेसिस वर पैक्षे द्यायला तयार असतात. प्रत्येक माणसाला पैशा विकत घेता येत नाही. पण ज्याच्याकडे चांगले तांत्रिक कौशल्या आहे त्याचा स्वाभिमान टिंकू शकला तरच तो विकल जाण्याला विरोध करील. हा स्वाभिमान टिकवण्यासाठी सामजचा जेवढा हातभार लागेल तेवढा भ्रष्टाचाराल चांगला आळा बसू शकेल असे मला वाटते.

(३९) त्याआधी मी अर्बन लॅण्ड सीलींग कायद्याखाली पुण्यांत ॲडिशनल कलेक्टर म्हणून काम पहात असतांना असा नियम केला होता की त्या कायद्याखाली ज्यांनी रिटर्न भरले आहे व त्या रिटर्न पैकी ज्यांची ग्रीन झोन मधे जमीन आहे त्यांनी झोनची जमीन ते फक्त शेतक-याला व फक्त शेतीसाठीच विकतील व रहिवासी क्षेत्रासाठी विकणार किंवा वापरणार नाहीत तसे केल्यास पुन: ती जमीन वरील कायद्याखाली दखलपात्र होईल. तसेच त्या जमीनीच्या विक्री व्यवहारावर "कलेक्टरांच्या परवानगी शिवाय विकता येणार नाही" असा कूळ कायद्यातील शे-यासारखाच शेरा ठेवण्यांत येईल याला महसूल खात्यांत नवीन शर्तीचा शेरा म्हणतात व नं नं. ७अ मधे हा शेरा ठेवला जातो. पण शासनाने एके दिवशी येट आदेश काढून टाकल्याने मी घेतलेली काळजी निरर्थक झाली.

(३४A) या बाबनचे नियं महाराष्ट्र महसूल कायद्याच्या कलम १२२ मधे वाचावयास मिळतात वरील विनेचनावरुन लक्षांत येईल की गांवठाण वाढीत किंवा शहर वाढीत समविष्ट जमीनींवर महसूल कर काढून टाकला व इतरत्र होणा-या विन शेती बांधकामाला आळा बसू शकेल व शहरांची योजनाबद्ध बाढ होऊ शकेल. पण असे होत नाही. याचे एक कारण हे कि सिटी सर्व्हे खात्याकडून वेलेत गांवठाणवाढ किंवा शहरवादीचे प्रस्ताव जायचे थांबले. दुसरे असे की या प्रस्तावात समविष्ट केलेस्या जमीनींना टॅक्स व तोही आताच्या मार्केटरेट च्या तुलनेत नगण्य असल्याने लोकांना त्याची कांही मातव्बरी राहिली नाही. त्या तुलनेत कार्पोरेशनच इतर टॅक्सेस किती तरी पटीने वाढले. मुख्य म्हणजे शहरीकरण व उद्योग धंद्याचे प्रमाण खूप वाढल्याने शेतजमीन व त्यातून मिळणारा सारा हे सरकारचे उतपन्नाचे मोठे साधन राहिले नाही. अशा वेकी महसूली कायद्यामधे बिनशेतीच्या नियमांत कितीतरी बदल करण्याची गरज होती. ते तसे न करता टाऊन प्लानिंग खाते वेगळे निर्माण करुन त्यांनी त्यांच्या शास्त्रप्रमाणे आखण्या करण्यास सुरुवात झाली. अशा वेळी अर्बन डेव्हलपमेंट खाते महसूली खाते, जमाबंदी अधिकारी, कार्पोरेशनचे अधिकारी या सर्वांमधे जी सुसूत्रता हवी ती ठरवली व राखली गेली नाही असे गेल्या तीस वर्षांचा इतिहार सांगतो.

आता तर शासनाने बिनशेती वापरासाठी महसूली अधिका-यांची परवानगी घेण्याचे कलमच रद्द केले आहे. यामुळे या कामासाठी सज्जनांना कलेक्टर कचेरीत जे विनाकरण खेटे घालाने लागत व पैसे द्यावे लागत व वेळ फुतट जायचा तो सर्व वाचेल हे खरे. पण कांही प्रमाणात दुर्व्यवहारांवर आआळ घालण्याचे ते साधन होते ते हकी आता शासनाच्या हातून गेले. त्याचे नेमके कांय परिणाम होऊ शकतात त्यांच्या पण विचार आताच व्हायता हवा. मला वाटते की या नियमामुळे आपले सर्व डोंगर, जंगले उत्यादिंवर झपाटयाने बांधकाम होऊन या सर्व पर्यावरणाचा ह्यस होणार आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या अशत्यारीत MRSAC नांवाची एक संस्था नागपूर

येथे आहे. तिथे उपग्रहामार्फत महाराष्ट्र च्या विभिन्न भागांचे विशिष्ट उद्देशाने फोटो काढण्याचे व ते फोटो संगणकामधे नकाशांच्या रुपाने उत्तरवण्याचे काम अविरतपणे चालू असते. त्यांना कुणीतरी सांगण्याची गरज आहे की पुणे नाशिक मुंबई ठाणे या पट्टयात किती किती बांधकाम उभे रहात आहे त्याचे दर महिन्याच्या एक तारखेचे फोटो काढून प्रसिद्ध करा (किंवा निदान रेकॉर्ड तरी तयार करा) जेणे करुन डोंगरांचा मोठया प्रमाणावर विध्वंस होण्याआधीच तो कळून येईल. किंबहूना हा विध्वंस झाला किंवा होणार हे सांगण्यासाठी MRSAC ची गररजच नाही. मात्र तो कसा-कसा झाला एवढे सांगण्यापुरते रेकॉर्ड त्यांनी फोटो काढून ठेवावे असो.

बायोडीजल : अपार संभावनाएं

1.0

आज पेट्रो पदार्थो के बढते मूल्य के कारण सभी चिन्तित है। खास कर भारत जैसे विकसनशील देश में जहाँ विकास की गति बढ रही है, वहाँ ऊर्जा की आवश्यकता और ऊर्जा आपूर्ति का प्रश्न देश के लिये अहम् हो गया है। आज हमारी "टॉप टेन" प्राथमिकताओं में ऊर्जा आपूर्ति का मुद्दा आग्रिम है।

2.0

पेट्रो पदार्थों की बढती खपत भी पूरे संसार के लिये चिन्ता का विषय है - एक तो इसलिये कि इसके भंडार सीमित हैं - दूसरा इसलिये कि इनके कारण धरातल से ऊपर बसे हुए कार्बन के स्टॉक में लगातार बढोतरी हो रही है। जो कार्बन डायऑक्साइड बनकर ग्रीनहाऊस गैस इफेक्ट जैसा प्रतिकूल संकट पैदा करता है। इससे वायुमंडल का तापमान बढता जा रहा है, हिमखंड पिघल रहे हैं, और बाढ, तूफान जैसे तात्कालिक संकट उत्पन्न हो रहे हैं। गंगोत्री और यमुनोत्री के ग्लेशियर भी तेजी से पीछे हटते जा रहे हैं, यदि वे पिघल कर नष्ट हो गए तो एक समय वह भी आ सकता है, जब ये नदियां ही ना रहें, जिन्होंने हमारे देश को सुजलाम् सुफलाम् बनाया। त्सुनामी, रीता, कतरिना जैसे समुद्री बवंडर आते रहेंगे सो अलग।

ऐसे में हर देश ऊर्जा के वैकल्पिक स्रोतों की तलाश में हैं। हमारे देश में जिन स्रोतो पर तेजी से विचार और कार्य हो रहा है, उनमें सौर उर्जा पवन ऊर्जा, बायोडीजल, इथेनॉल, बायोगैस, कचरे से ऊर्जा आदि कई शामिल हैं।

3.0

संभावनाओं की दृष्टि से आँकने पर बायो डीजल सबसे प्रमुख रुप में उभरता है क्योंकि यह किसान के हाथ में है और देश के दस करोड से अधिक किसान बायोडीजल से लाभ पा सकते हैं।

4.0

हाल में पीसीआरए ने बायोडीजल से संबंधित एक "शुद्ध वातावरण प्रकल्प" अर्थात सीडीएम् प्रोजेक्ट बनाया है जिसमें क्योटो या प्रोटोकोल के तहत प्रतिवर्ष पांच करोड रुपए पाये जा सकते हैं। इस प्रकल्प का अनुमानित गणित यों है कि करीब दस हजार किसान बीस हजार हेक्टर जमीन पर जट्रोफा के बीज उगाएंगें। इनसे करीब एक हजार घाणियों में तेल निकाला जायगा और करीब सौ केंद्रों में ट्रान्स-इस्टरीफिकेशन की विधि से बायोडीजल बनाया जायगा। प्रतिवर्ष अनुमानित पचीस हजार टन यानी तीन करोड लीटर बायोडीजल बनेगा। यानी इतने ही पेट्रोडीजल की बचत होगी। इस बचत के कारण जो वातावरण प्रदूषण रोका गया उसे कार्बन एमिशन रिडक्शन या CER ईकाई में मापने पर करीब डेढ लाख ईकाई प्रदूषण की बचत होगी। प्रगत देश ऐसी प्रदूषण बचत ईकाईयाँ खरीदने के लिये ७ डॉलर से बीस डॉलर प्रति इकाई का भाव भी देते हैं।

पीसीआरए ऐसे दस हजार किसान, एक हजार घाणी धारक और एक सौ - बायोडीजल उत्पादकों का एक गुट बनाकर इस प्रकल्प के माध्यम से अपना दावा पेश करेगा और प्रकल्प के कार्यकाल में अर्थात् २०१२ मार्च तक प्रतिवर्ष कम से कम पांच करोड रुपये प्राप्त कर सकेगा। इसमें से किसान, घाणीधारक, और बायोडीजल उत्पादक को लाभांश देने के साथ साथ बायोडीजल के प्रसार में जुटी अन्य संस्थाओं को भी लाभांश दिया जायगा। जैसे बैंक, मशीन उत्पादक, कृषि विद्यापीठों के अध्यापक, इत्यादि।

अंतर्राष्ट्रीय नियमों के अनुसार यह प्रकल्प पहले अपने ही देश में वन एवं पर्यावरण मंत्रालय में जाँच व मान्यता के हेतु भेजने के बाद बायोडीजल की संभावनाएं स्पष्ट से स्पष्टतर होती चली गई। आज देश ऐसी स्थिती में हैं कि इस तरह का एक नही बल्कि सौ प्रकल्प भी बनाकर अंतर्राष्ट्रीय सीडीएम बाजार में दाखिल किये जा सकते हैं। एक सौ, दो सौ, गांवो के किसान मिलकर दस - बीस हजार हेक्टर पर रतनज्योत या करंज के बीज उगाकर प्रकल्प पेश करना चाहें तो कर सकते हैं। वर्तमान में विभिन्न राज्यों में बोयोडीडल की बाबत जो भी जन - मुहिम है, या रतनज्योत खेती की शुरुआत है, और सरकार की तैयारी है इसे देखते हुए पीसीआरए में हमने अनुमान लगाया कि आंध्रप्रदेश, छत्तीसगढ, गुजरात, हरियाणा में ऐसे पांच - पांच प्रकल्प और बाकी राज्यों में भी दो - चार प्रकल्प बन सकते हैं। सौ प्रकल्पों में कुल बीस-पचीस लाख टन बायोडीजल उत्पादन की क्षमता होगी, जिसका कारोबार सात-आठ हजार करोड रुपये तक जा सकता है।

अर्थात आठ हजार करोड रुपये का कारोबार, चार-पांच सौ करोड रुपये की अतिरिक्त आमदनी जो प्रदूषण बचत इकाइयों से आयेगी, बीस लाख हेक्टर जमीन पर बायोडीजल की खेती - ये सारे आंकडे दो बातो की ओर संकेत करते हैं - कि यह एक अनूठी क्रांति का रुप ले सकता है। जैसे देश में पहले हरित क्रान्ति आई, फिर दूध का व्यापार बढा जिसे श्वेत क्रान्ति कहा गया। इसी प्रकार एक सुनहरी क्रान्ति दस्तक दे रही है। एक बायोडीजल कार्पोरेशन बन जाये तो यह क्रान्ति और भी तेजी सी लाई जा सकती है। दूसरी महत्वपूर्ण बात यह है कि जब इतनी बडी लागत की बात होती है, तो विभिन्न ग्रुपों को इसके लिये तैयार करना पडता है - उनकी क्षमता बढाने के लिये प्रयास करने पडते हैं। ऐसे कई प्रयास भी करने पडेंगे - किसान, मशीन लगाने वाले, मशीन बनाने वाले, रिसर्च करने वाले, बैंक, यहाँ तक कि निति निर्धारण करने वाले नेता व प्रशासक तथा मीडीया इत्यादि सबके लिये विभिन्न प्रशिक्षण कार्यक्रम करने पडेंगे। विभिन्न शोधसंस्थाओं के शोध कार्य और शोध निबंधो को भी लोगों तक पहुँचाना होगा। कई शोध कार्य करवाने होंगे। इन सब के लिये कुछ तो लागत करनी पडेगी।

6.0

केन्द्र सरकार ने ग्रामीण विकास मंत्रालय को इस काम के लिये सूत्रधार मंत्रालय के रुप में नियुक्त किया है। विभिन्न राज्यों के संबंधित मंत्रालय भी इस प्रकार के क्षमता मूलक कार्यक्रम कर सकते है। यदि हम आठ दस हजार करोड के कारोबार की बात कर रहे हे, तो ऐसे क्षमता मूलक कार्यक्रम के लिये सौ करोड का खर्च भी जायज हो जाता है। ऐसे कार्यक्रमों के लिये ग्रामीण विकास मंत्रालय, पंचायत राज्य मंत्रालय, पेट्रोलियम मंत्रालय, अपांरपरिक ऊर्जा मंत्रालय, योजना आयोग जैसी हस्तियाँ आगे आ रही हैं।

7.0

किसानों और ग्रामीण रोजगार की दृष्टि से देखने पर बायोडीजल कार्यक्रम की कई खूबियाँ नजर आती हैं।

बायोडीडल को स्टोअर कर रखा जा सकता है, जबकि सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा या पनबिजली को स्टोअर नही किया जा सकता है।

डीजल पम्प, ट्रैक्टर, एक ट्रक, बस इत्यादि में इसे आसानी से मिलाया जा सकता है। अब तक किये गये प्रयोग बताते हैं कि पांच से दस प्रतिशत बायोडीजल मिलाया जाय तो वह पूर्णत: सुरक्षित है। ये प्रयोग इंडियन ऑयल कार्पोरेशन के अनुसंधान विभाग तथा अन्य कुछ कृषि विद्यापीठों ने किये हैं। पांच प्रतिशत बोयोडीजल से इंडियन ऑयल ने पांच दिनों तक लखनऊ - दिल्ली शताब्दी एक्सप्रेस चलवाई और अब एक पूरी

मालगाडी एक साल तक चलवाने जा रहे हैं। साथ ही हरियाणा रोडवेज की बीस बसें भी चलवा रहे हैं। भारत पेट्रोलियम ने गुजरात स्टेट की बसें - चलवाईं जब कि हिंदुस्तान पेट्रोलियम ने मुंबई मे बेस्ट बसेस चलवाईं। अब इन सारी तसल्लियों के बाद पेट्रोलियम मंत्रालय ने घोषणा कर दी है कि पचीस रुपये लीटर की कीमत पर जो भी बायोडीजल बेचना चाहे, तेल कंपनियाँ इसे खरीदेंगी। यह व्यवस्था १ जनवरी २००६ से लागू होगी। इसके लिये देश भर के बीस मार्केटिंग टर्मिनल्स पर बायोडीजल खरीदने की, उसकी शुद्धता के जाँच की, भंडारण की और डीजल के साथ मिश्रण बनाने की व्यवस्था की जायगी। लेकिन बेचने वाले को एक टैंकर लोड यानी करीब .... टन बायोडीजल एक बार में लाना पडेगा, ताकि शुद्धता की जाँच परख का काम बार बार न करना पडे।

इससे पहले भी सरकारने पेट्रोल में अल्कोहल के मिश्रण के लिये व्यवस्था की थी। लेकिन पेट्रोल अधिक ज्वलनशील है इसलिये उसके साथ मिश्रण करने में अधिक एहतिहयात बरतना पडता है, जबकि डीजल में बायोडीजल मिलाना अधिक आसान है। उपभोक्ता खुद भी यह कर सकता है। लेकिन उसके पास शुद्धता की कोई गैरंटी या जाँच परख का तरीका नही होगा।

8.0

आज भी हरियाणा के कई किसान रतनज्योत के तेल से और आंध्र के किसान करंज के तेल से खेती के पम्प और ट्रैक्टर चला रहे हैं। तेल निकालने के लिये गांव की उन्हीं घाणियों का उपयोग किया जाता है, जिसमें गांव के लिये सरसों, मूंगफली या अन्य तिलहनों के तेल निकालते हैं। चूंकि रतनज्योत या करंज का तेल अखाद्य है, इसलिये बाद में आधा किलो सरसों पिसाने से घाणी फिर स्वच्छ होकर खाद्य तेल के लायक बन जाती है। वह आधा किलो सरसों तेल भी रतनज्योत तेल में मिला लिया जाता है।

इस तेल को सीधे ट्रैक्टर में नही डाला जा सकता। लेकिन तीन चार दिन धूप में रखने से इसकी गाज नीचे बैठने लगती है और ऊपर से सुनहरे रंग का तेल निथार लिया जाता है। इससे तेल के अन्दर जो भी गोंद बनाने वाले तत्व हैं, वे काफी हद् तक निकल जाते हैं। कुछ और भी रासायनिक गुण बदलते होंगे।

हालांकि अब तक किसी वैज्ञानिक संस्था ने इस प्रकार का शोध कार्य हाथ में नहीं लिया है कि उपरोक्त विधि से प्राप्त सूर्यस्पर्शित तेल के गुण क्या हैं और विभिन्न मशीनों पर उसका असर क्या पडता है। फिर भी एक हरियाणा और आंध्र के किसान बताते हैं कि खालिस तेल के प्रयोग से उनके मशीनों को कोई नुकसान नही हो रहा, एक लिटर डीजल की जगह सात सौ मिलीलीटर बायोडीजल में काम चल जाता है, मशीन से कोई धुआं या बदबू नही निकलती, मशीन की तंदुरुस्ती अधिक अच्छी रहती है - ये सब हैं उनके अनुभव जिसके लिये सुनियोजित प्रयोग कर परीक्षण करना आवश्यक है। दूसरी ओर हैं वैज्ञानिक जो मानते हैं कि बिना बायोडीजल बनाए खालिस तेल को प्रयोग करने से मशीन को नुकसान हो सकता है। इसलिये तमान वैज्ञानिकों का ध्यान इस ओर लगा है कि बायोडीजल बनाने की प्रक्रिया अर्थात् ट्रान्सईस्टरीफिकेशन की बाबत ऐसे में अधिक अनुसंधान करें। ऐसे में खालिस तेल पर अनुसंधान भी आवश्यक हैं।

9.0

बहरहाल ट्रान्सइस्टीफिकेशम की प्रक्रिया भी कोई महाकठिन नही है। रतनज्यात तेल, मिथेनॉल और कॉस्टिक सोडा के मिश्रण को तीन - चार घंटे तक गर्म करते हैं और बाद में दो - तीन घंटे ठंडा होने पर तेल की जगह बायोडीजल और मिथेनॉल की जगह ग्लिसरॉल बन जाता है जो एक दूसरे से अलग हो जाते है और

बायोडीजल को निथार लिया जाता है ।

अब वैज्ञानिक तो इस खोज में लगे हैं कि यह प्रक्रिया बड़े पैमाने पर करने लायक मशीन्स व यंत्र बना सकें। सो किसी ने प्रतिदिन दस लीटर का, किसी ने सौ का और किसी ने एक टन का संयंत्र विकसित कर लिया है । कुछ लोग विदेशों से लाकर बड़े संयत्र लगा रहे हैं जिसमें दस से पचास टन बायोडीजल बन सके। कुछ विदेशी कंपनियां प्रतिदिन तीन सौ टन वाले संयंत्रों की बात करती हैं । दूसरी ओर किसान अपने खलिहान में ही छोटे चूल्हे पर इस तरह मिश्रण को गर्म करन बायोडीजल बना रहे हैं । तात्पर्य यह है कि हमारे देश की विभिन्नताओं को देखते हुए आज की तारीख में यह बहुत सिर खपाने वाला प्रश्न नहीं है कि बायोडीजल उत्पादन के लिये कितने बडे पैमाने का संयत्र लगाया जाये । यह प्रश्न शायद अगले पांच-दस वर्षों के बाद महत्वपूर्ण होगा ।

10.0

बायोडीजल का कारोबार बढे इसके लिये सरकार की तरफ से चार मुद्दों पर नीति निर्धारण की आवश्यकता है । पहला मुद्दा था न्यूनतम मूल्य निर्धारण - जो हर छह महीने में आवश्यकतानुसार बढाया या घटाया जा सके। न्यूनतम मूल्य उतना ही रखना पडेगा जिस भाव में तेल रिफाइनरी कंपनियो को को डीजल का भाव पडता है । उदाहरण के लिये एक अक्टूबर को क्रूड ऑयल का दाम प्रति बैरल? डॉलर, अर्थात् प्रति लीटर? रुपये था । इससे रिफायनरी में डीजल बनाने पर उत्पादक कंपनी को डीजल पडता है पचीस रुपये प्रति लीटर - जिसे रिफायनरी गेट प्राइस कहते हैं । फिर इसकी ढुलाई, भंडारण, वितरण, लाभांश, सरकारी टैक्स आदि सारे खर्च मिलाकर ग्राहक को यही डीजल तैंतीस रुपये प्रति लीटर के भाव पडता है । अंतर्राष्ट्रीय बाजार में क्रूड की कीमत दो डॉलर से बढ जाये तो डीजल की रिफायनरी गेट प्राइस एक रुपये प्रति लीटर बढ जाती है ।

इन्हीं मुद्दों को ध्यान मे रखकर सरकार भविष्य में बायोडीजल के खरीद की दर तय करेगी ।

11.0

नीति निर्धारण में दूसरा मुद्दा है टैक्स का । आज की तारीख में खाद्य तेल पर कोई टैक्स नहीं है और सेल्स टैक्स है केवल चार प्रतिशत । वही टैक्स नीती अखाद्य तेल पर भी लागू हो सकती है। बायोडीजल के कारोबार को प्रारंभिक वर्षों मे संबल देने के लिये यह आवश्यक है कि सरकार इसे टैक्स से राहत दिलाये। कुछ ऐसे कदम गुजरात सरकार उठा चुकी है । केंद्र सरकार भी अगले तीन पांच वर्षों तक टैक्स राहत दे सकती है। इसके अंतर्गत - एक्साइज से राहत और केवल चार प्रतिशत सेल्स टैक्स - ये दो सुविधाएँ उसे मिले जो बायोडीजल का उत्पादन कर रहा है। साथ ही तेल कंपनियों को भी यह राहत होनी चाहिए कि जब वें पच्चान्यबें लीटर डीजल में पांच लीटर बायोडीजल मिलायें तो उन्हें केवल पच्चान्यबें लीटर पर ही सेल्स टैक्स देना पडे, ना कि सौ लीटर पर। इससे तेल कंपनियों को बायोडीजल पर जो भी हँडलिंग खर्च आ रहा है उसकी भरपाई होगी वह बचेगा और वे अधिक बायोडीजल खरीदने के लिए उत्सुक होंगी ।

12.0

इन दो छोटे मुद्दों के बाद नीति निर्धारण जो का सबसे महत्वपूर्ण मुद्दा उठता है - वह है बायोडीजल को बाजार में प्रस्थापित करने का। तीन वर्ष पूर्व जब सरकार ने बायोडीजल मिशन बनाया, तब इस से अब तक विषय में कई जगह अलग अलग प्रकार के काम संपन्न हुए। लेकिन इसे बाजार में उतारना हो तो निरंतर

उत्पादन और खरीद, दोनों आवश्यक हैं। तभी कीमतें अपने स्वाभाविक रुप में आ सकती हैं। पिछले वर्ष तक रतनजोत तेल या बायोडीजल का उत्पादन और उपयोग दोनों ही फुटकर रुप में होते रहे। केवल तीनों तेल कंपनियों ने कुल मिलाकर सौ टन बायोडीजल अपने प्रयोगों के लिये खरीदा। वह भी टेण्डर इत्यादि लम्बी कार्यप्रणाली को पार करते हुए। यह बायोडीजल भी पड़ा ५५ रुपये से लेकर ८५ रुपये प्रति लीटर के भाव । कारण यह था कि पिछले वर्ष तक किसी ने बायोडीजल के निरंतर उत्पादन की बात नही सोची। जिसने यंत्र लगाए भी हैं वे पांच-छः टन उत्पादन करके रुक जाते हैं, वह बिक जाय तो फिर आगे का सोचते हैं । इसलिए जब तक सप्लाई चेन की निरंतरता नहीं बन पाती तब तक बायोडीजल का दाम बढ चढ कर ही रहेगा । तब तक तेल कंपनियाँ बडे पैमाने पर इसे खरीदने से कतराती रहेंगी । निरंतर खरीदारी नही हुई तो निरंतर उत्पादन भी शुरु नही होगा । यह दुष्ट चक्र इस प्रकार चलना रहेगा ।

इसे भेदने की यह नीति हो कि सरकार आरंभिक वर्षों के लिए बायोडीजल पर कुछ सब्सिडी दे। कुछ वर्ष पहले जब डीजल का दाम बहुत कम था, और क्रूड ऑयल के एक बैरल की कीमत मात्र बीस डॉलर थी, तब बायोडीजल की बात बेमानी थी। लेकिन आज क्रूड के बढते दामों ने डीजल को तीस रुपये लीटर के कगार पर ला दिया है । भला हो किसानों का जिनके प्रयासों के कारण बायोडीजल का माहौल बना और अब कई उत्पादकों ने पीसीआरए को बनाया है कि वे तैंतीस रुपये प्रति लीटर से बायोडीजल बेचने को तैयार हैं। इस प्रकार दोनों डीजलों की कीमत एक दूसरे के इतने निकट आ गई हैं, जहाँ थोड़ी सी सब्सिडी मिलने पर बायोडीजल का कारोबार जड़ पकड़ कर तत्काल फल - फूल सकता है।

डीजल की रिफायनरी गेट प्राइस पचीस रुपये और डीजल उत्पादक द्वारा प्रस्तावित बिक्री मूल्य तैंतीस रुपये का गणित बैठाकर पीसीआरए ने हिसाब लगाया है कि अगले छः, छः, छः महीने तक बायोडीजल पर क्रमशः आठ रुपये, पांच रुपये और तीन रुपये की सब्सिडी - घोषित की जाये तो उन अठारह महीनों में अनुमानित बिक्री क्रमश : २ हजार टन, ८ हजार टन और १५ हजार टन होगी । इस प्रकार पचीस हजार टन के कारोबर के लिये सब्सिडी की रकम करीब दस करोड़ की होगी । इससे कारोबार को जो तीव्र गति मिलेगी, उसे देखते हुए यह रकम कोई बहुत बड़ी नही है ।

13.0

जब देश में ओएनजीसी जैसा बड़ा कमिशन बनाया गया (१९५६) या इंडियन ऑयल कार्पोरेशन बना (१९६४) तब भी देश के सामने ऊर्जा स्वाबलंबन का मुद्दा प्रमुख था जिस कारण इन दोनों संस्थाओं में सरकार ने भारी मात्रा में निवेश किया । तब जाकर तीन-चार वर्षों में ऐसी स्थिती बनी कि क्रूड का उत्पादन और रिफायनिंग हमारे अपने बल बूते पर संभव हो सका और देश में ईंधन की आपूर्ति बढ़ी। आज फिर हमारे देश के लिये ऊर्जा आपूर्ति का बड़ा प्रश्न खड़ा हुआ है। ऐसे समय बायोडीजल जैसे विकल्प पर अभी से ध्यान देना और खर्च करना उचित है ताकि अगले एक-दो वर्षों में यह कारोबार चल निकले और अंतर्राष्ट्रीय बाजार में क्रूड का दाम बढे तब हम उसे धता बनाकर अपने रास्ते पर चल निकलें।

14.0

सब्सिडी के ही मुद्दे के साथ किसान की लागत और उसे मिलने वाली आय का भी गणित आवश्यक हो जाता है। विदेशों में जहाँ खाद्य तेल बीजों से बायोडीजल बनाया जाता है वहाँ उनके पास सोयाबीन, राई, मूंगफली, सूर्यमुखी, आदि कई विकल्प हैं। इनकी सघन खेती हो सकती है जो तीन-चार माह में फसल दे देती है। लेकिन अपने देश में खाद्य तेल लोगों के खाने के लिये ही पूरा नहीं पड़ता। सो इसे ईंधन के लिये लगाया

नही जा सकता। इसी से हमें अखाद्य तेल बीजों का विकल्प ढूंढना पड़ता है। इसके लिये रतनज्योत, करंज, महुआ, नीम जैसे पेड़ उपयुक्त हैं, और हमारे देश में सदियों से बहुयात में हैं। लेकिन उनकी फसल देर से आयेगी। सबसे जल्दी आनेवाले रतनज्योत के लिये भी तीन वर्ष का समय चाहिये। दूसरा पहलू देखें तो एक बार इसकी सघन खेती कर लेने पर अगले तीस - चालीस वर्ष तक इसके फल बीज उगते रहेंगे। करंज इत्यादि बाकी प्रजातियाँ बडे वृक्ष की श्रेणी में आते हैं, उनके बीज आने में पांच वर्ष लग जाते हैं, और उनकी आयु भी सौ वर्षों से अधिक होती है - सो वे सघन खेती के रूप में नही बल्कि खेत की मींड़ पर, साथ ही राजमार्ग के दोनों ओर या वनभूमि पर लगाये जा सकते हैं। रतनज्योत दोनों तरह से उपयुक्त है। यह करीब तीन-चार मीटर ही ऊँचा है जिससे फल तोड़ना या छांटना आसान हो जाता है। हर गांव में जो भी बंजर जमीन है उस पर लगाने के लिये यह अत्यंत उपयोगी है। टिश्यू कल्वार के माध्यम से इसकी पहली फसल तीन के बजाय डेढ वर्ष में भी पाई जा सकती है।

15.0

जिसे रतनज्योत की सघन खेती करनी हो उसके लिये तीन बातें आवश्यक हैं - पहली है अच्छे किस्म के बीज जिसके लिये किसी कृषि विद्यापीठ की राय लेनी चाहिये। कुछ विद्यापीठों ने डेमान्स्ट्रेशन प्लॉट्स किये हैं उन्हें देखकर खाद, पानी इत्यादि के साथ इंटरक्रापिंग के तौर तरीके भी जानने चाहिये। छत्तीसगढ़ में बड़े पैमाने पर टमाटर, गेहूँ, पुदीना, ब्राहमी, सफेद मूसली जैसी फसलें रतनज्योत के साथ लगाई जा रही हैं। साथ ही बीज बेचने की सुविधा नर्सरी टिश्यू कल्चर और बैंक से कर्जा मिलने की सुविधा की भी जानकारी आवश्यक है।

16.0

गाँवों में इस प्रकार जो अखाद्य तेलबीज उगेंगे, उन्हें इकठ्ठा करना, छिलके उतारना और घाणी से तेल निकालने का व्यवसाय किया गांव में ही किया जा सकता है। इसके अलावा बायोडीजल बनाने का लघुउद्योग भी आरंभ किया जा सकता है जिसके लिये छोटे यंत्र भी उपलब्ध हैं। दो अन्य व्यवसाय भी शुरू किये जा सकते हैं। भविष्य में जहाँ कहीं बायोडीजल बनेगा वहीं उसकी शुद्धता परखने की बात उठेगी। इस जाँच में मुख्यत: पांच बातें देखी जाती हैं - ज्वलन बिंदु, कॉपर कोटोजन अर्थात् तांबा क्षति का दोष (अधिक आम्लना हो ता यह मशीनों में लगे ताबें के पुर्जों का नुकसान पहुँचायेगा) इत्यादि। इस तरह के जाँच की सुविधा भी व्यवसाय के तौर पर तहसील या जिला स्तर पर मुहैया कराई जा सकती है। नर्सरी तथा टिश्यू कल्चर भी व्यवसाय बन चुके हैं।

17.0

आज किसान खेती के पम्प में डीजल की जगह रतनज्योत तेल डाल ही रहे हैं। इसी बात को आगे बढाते हुए गांव में छोटे पैमाने पर बिजली उत्पादन भी आरंभ किया जा सकता है। इसके लिये सीधा रतनज्योत तेल इस्तेमाल करना कहां तक सफल होगा? यह शोध कार्य छत्तीसगढ़ के आदिवासी इलाकों में शुरू हो चुका है और बायोडीजल आधारित बड़े पैमाने पर बिजली उत्पादन का गणित भी किया जाने लगा है। प्रतिदिन ,, टन बायोडीजन की खपत से ,,,, मेगावाट बिजली उत्पादन का प्रकल्प आरंभ करने का प्लान पढ़ा जा रहा है।

18.0

ये सारी संभावनाएँ इसलिये उपलब्ध हैं कि बायोडीजल कई विकल्प प्रस्तुत करता है। खेत की मेड़ों पर

लगाना हो, जंगल में उपजाना हो, बंजर जमीन में लगाना हो या सघन खेती करनी हो रतनज्योत हर तरह से काम आयेगा। यह समूचे देशभर की तमाम जलवायुओं में उगाया जा सकता है। इसके साथ दूसरी फसलें लगाई जा सकती हैं। जहाँ - रत्नज्योत आवश्यक मात्रा में उपल्बध न हो वहाँ कंरज इत्यादि बीजों से आपूर्ति की जा सकती है। बायोडीजल बनाने के बजाय केवल सूर्यस्पर्शना प्रक्रिया से काम चलाया जा सकता है। बायोडीजल बनाना हो तो लघु उद्योग, मध्यम उद्योग और बड़े उद्योग-तीनों विकल्प आज उचित हैं। परिवहन के लिए अर्थात् बस, ट्रक, ट्रॅक्टर और कारों में काम आयेगा तो उधर खेती का पम्प चलाने, बिजली बनाने और उद्योगों में डीजल के विकल्प के रूप में भी काम आ सकता है। बड़े पैमाने पर उत्पादन करने के लिये में आवश्यक मात्रा में बीज न मिले तो अन्य पर्याय भी हैं। उदाहरण के लिये बड़े होटलो की रसोई के बाद अधजला हुआ तेल, पाम ऑयल, खाद्य तेल के शुद्धिकरण से बची हुई गाज - जो आज खली बनाने के काम आती है-, इत्यादि कई तात्कालिक उपाय किये जा सकते हैं। इस प्रकार हम देखते हैं कि एक ओर जहाँ अन्य वैक्लिपक ऊर्जा स्त्रोतों की तुलना में बायोडीजल की संभावनाएँ अधिक हैं, वहीं दूसरी ओर यह पूर्णतया कृषि-उन्मुखी कार्यक्रम है जो किसान के हाथ में रहेगा।

आज हम लगभग एक सौ बीस हजार करोड़ रूपये का क्रूड आयात करते हैं। इसमें से पाँच प्रतिशत यानी केवल छः हजार करोड़ रूपये का करोबार भी यदि देश के किसान के हाथ आ जाय तो देश का चेहरा चमक उठेगा।

इसलिये आवश्यक है कि इस संभावित छः करोड़ हजार रुपये के कारोबार को ध्यान मे रखकर केन्द्र सरकार क्षमता - वृद्धि यानी कपैसिटी बिल्डिंग के उपाय तत्काल आरंभ करें। सौ दो सौ करोड़ के आसपास बजट खर्च करे। जिसमें किसानों का प्रशिक्षण, कृषि विद्यापीठों के प्रयोग, बीज-गुणन, पौधवाटिका, मशीनों के प्रयोग, बैंक और सरकारी अधिकारियों का प्रशिक्षण, यंत्र बनाने वाले उद्यमियों का प्रशिक्षण, बिजली उत्पादन, ल्युब्रिकेशन, साथ ही बायोडीजल उत्पादन प्रक्रिया में शोधकार्य इत्यादि कई काम तत्काल और विस्तृत स्तर पर हाथ में लेना आवश्यक है।

20.0

थोड़े शब्दों में यदि सरकार वास्तव में एक मिशन बनाकर उसे सौ-दो सौ करोड़ का एक बीज - धन फंड दे दे, तो दो ही वर्षों में वह बीज एक बड़े वृक्ष के रूप मे आठ दस हजार करोड़ का कारोबार करेगा, शायद हम अपना बायोडीजल निर्यात भी कर सकेंगे, देश से बाहर जाने वाला पैसा देश के अंदर रहा तो किसान समृद्ध होंगे और किसानों का नारा- कि अब तेल खाड़ी से नहीं झाडी से-सर्वथा सार्थक सिद्ध होगा।